

Milan Radanović, prof.
Arhiv Srba u Hrvatskoj
hrastovegrane@gmail.com

Primljeno/Received: 8. IX. 2021.
Prihvaćeno/Accepted: 1. II. 2022.
Rad ima dvije pozitivne recenzije
Izvorni znanstveni rad
Original scientific paper
DOI: <https://doi.org/10.47325/zj.5.10>

UDK 355.48(497.1)“1945”

ČETNIČKA ANABAZA: MARŠ JVUO OD VLAŠIĆA DO ZELENGORE, 30. TRAVNJA – 11. SVIBNJA 1945.

Sažetak: Članak polemizira s pojedinim zaključcima i tvrdnjama povjesničara Bojana Dimitrijevića i Nemanje Devića o broju pripadnika JVuO i gubitcima snaga JVuO u borbama protiv JA u srednjoj i jugoistočnoj Bosni, od 30. travnja do 11. svibnja 1945., uoči odsutne bitke između četnika i partizana na Zelengori od 12. do 15. svibnja iste godine. Autor na osnovu arhivskih izvora iznosi tezu da su snage JVuO uoči razdvajanja na dva dijela, 10. svibnja, brojale između 5 500 i 6 000 pripadnika te da se 12. svibnja na Zelengoru probilo do 3 500 četnika. Također, autor ukazuje na zločine JVuO tokom marša kroz srednju Bosnu, koje Dimitrijević i Dević izbjegavaju spomenuti.

Ključne riječi: Jugoslovenska vojska u otadžbini, Jugoslovenska armija, četnici, partizani, Fojnica, ratni zločini, Draža Mihailović, Dragoslav Račić, Dragutin Ćurguz.

UVOD

Historijat Jugoslovenske vojske u otadžbini (JVuO), od objedinjavanja preostalih snaga ove formacije u sjevernoj Bosni do njihove propasti, uključujući i dvanaestodnevno odstupanje ostataka snaga kroz centralnu Bosnu i planinskim bespućima na razmeđu Hercegovine i Bosne, historiografski je prvi put detaljno prikazano u knjizi koju sam objavio 2015. U knjizi sam se fokusirao na pitanje brojnosti preostalih snaga generala Mihailovića i demistifikaciju njihovih vojnih gubitaka. U segmentu koji se odnosi na odstupanje kroz srednju Bosnu osvrno sam se i na ratne zločine koje su Mihailovićeve snage počinile na području Fojnice i Kreševa.

Proboj ostataka JVuO kroz srednju Bosnu i zločini ove formacije na tom području dotad nisu bili znanstveno eksplicirani.⁵⁶⁸

U međuvremenu, u srpskoj historiografiji pojavila se još jedna monografija koja za temu ima historijat JVuO tijekom posljednjih pola godina postojanja ove formacije. Ova monografija za glavnu temu ima upravo povijest snaga JVuO nakon njihove evakuacije iz Srbije i Crne Gore u Bosnu, za razliku od moje knjige u kojoj je ta tema jedna od nekoliko najvažnijih tema. Riječ je o knjizi povjesničara Bojana Dimitrijevića i Nemanje Devića, objavljenoj početkom 2021. godine.⁵⁶⁹ U zaključku poglavlja „Dalje, prema Fojnici i Bitovnji”, u kome je obrađeno odstupanje srbijanskih snaga JVuO kroz srednju i južnu Bosnu, krajem travnja i početkom svibnja 1945., Dimitrijević i Dević su naveli:

Marš od Vlašića do Bitovnje trajao je punih nedelju dana. I on je bio propraćen borbama, pre svega kroz odolevanje JVuO napadima 18. hrvatske i 17. majevičke brigade 38. divizije. Uz gubitke od možda i nekoliko desetina poginulih vojnika, sve tri kolone dostigle su svoj cilj. U dugom marševanju kroz isključivo muslimansko-katoličke predele ostalo se na stanovištu strogog poštovanja njihovih prava; incidenti na nacionalnoj osnovi do samog kraja ostali su retki. Tobožnji teški gubici „četnika” i masovni zločini nad muslimanima u Fojnici bili su mahom konstrukcija potonjih propartizanskih publicista i historika.⁵⁷⁰

Četnici su tijekom sedmodnevnog proboja od Vlašića do Ivan planine nesumnjivo imali vrlo ozbiljne gubitke, o čemu svjedoče sačuvani izvještaji štabova partizanskih jedinica te sjećanja partizana koji su učestvovali u ovim borbama. Dimitrijević i Dević svjesno ignoriraju većinu ovih izvještaja jer se ne uklapaju u njihovu unaprijed zadanu tezu. Najveće gubitke četnicima u proboju JVuO kroz srednju Bosnu, što ću dokazati u nastavku, nanijele su 18. srednjobosanska i 19. krajiška brigada 53. srednjobosanske divizije, što autori nisu primijetili u prethodno citiranom zaključku. U borbama između Vlašića i Bitovnje bio je angažiran samo jedan bataljon 17. majevičke brigade, tako da ta brigada nije igrala naročitu ulogu u borbama protiv četnika na tom području.

Zločini nad lokalnim muslimanskim i hrvatskim stanovništvom Fojnice i okoline nisu nikakve konstrukcije već nesumnjiva povijesna činjenica zasnovana na povijesnim izvorima. Paljenje Fojnice, odnosno uništavanje gotovo cijeloga grada, silovanja žena i pljačka velikog broja sela – realni su događaji koje je lako dokazati na osnovi izvora. U ovom radu sam to na-

⁵⁶⁸ Milan RADANOVIĆ, *Kazna i zločin. Snage kolaboracije u Srbiji: odgovornost za ratne zločine (1941–1944) i vojni gubici (1944–1945)*, Rosa Luxemburg Stiftung, Beograd, 2015., str. 371–471.

⁵⁶⁹ Bojan DIMITRIJEVIĆ, Nemanja DEVIĆ, *Bosanska golgota. Slom snaga JVuO u Bosni 1945. godine*, Svet knjige – Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2021.

⁵⁷⁰ DIMITRIJEVIĆ, DEVIĆ, *Bosanska golgota. Slom snaga JVuO u Bosni 1945. godine*, n. dj., str. 469.

stojao učiniti. Ignoriranje izvora o zločinima JVuO u proboju kroz srednju Bosnu motivirano je pokušajem viktimizacije JVuO od strane autora. Uostalom, sam naslov knjige asocira na mučeništvo JVuO. Završno poglavlje povijesti JVuO pokušava se historizirati kao svojevrsna nacionalna trauma. Viktimizacija formacije koja je počinila velik broj zločina nad civilnim stanovništvom, uključujući i mnoge etnički motivirane masovne zločine, predstavlja grubu zamjenu teza. Pogotovo ako uzmemo u obzir vojnu suradnju između JVuO i vojnih snaga njemačkog okupatora prije, tijekom i nakon prebacivanja srbijanskih i crnogorskih četnika u Bosnu.

Iako Dimitrijević i Dević nisu napomenuli na koje „potonje propartizanske publiciste i historike” misle, očigledno je da su mislili na mene. To potvrđuje konstatacija navedena u poglavlju „Vaskrs i Đurđevdan na Bitovnji”:

Insistiranje na visokim gubicima JVuO u maršu od 29. aprila do 7. maja, kao i naknadno učitavanje odsutnosti borbama⁵⁷¹ u navedenom periodu, koju su vršili propartizanski istoričari i hroničari nekritički se oslanjajući samo na izveštaje jedinica NOVJ koje su konstantno preuveličavale „neprijateljske gubitke” (M. Radanović za navedeni period konstatuje da je izbačeno iz stroja najmanje 1 000 ravnogoraca), nosi jasnu intenciju da se umanji brojno stanje ravnogorskih snaga pre bitke na Zelengori, a time i relativizuju zločini koji su potom usledili nad zarobljenima. Suprotno, u sećanjima memoarista iz redova JVuO nijedna od borbi u navedenom periodu nije opisana kao posebno teška ili smrtonosna u meri u kojoj se to navodi u partizanskim izveštajima.⁵⁷²

Procjena od oko 1 000 gubitaka JVuO na maršu kroz srednju Bosnu uklapa se u procjene štabova JA o broju pripadnika JVuO prije i nakon marša. Partizanski štabovi snage generala Mihailovića uoči marša procjenjuju na 7 000 do 8 000.⁵⁷³ Ova procjena podrazumijeva i dio

⁵⁷¹ Greška u padežu u knjizi.

⁵⁷² DIMITRIJEVIĆ, DEVIĆ, *Bosanska golgota. Slom snaga JVuO u Bosni 1945. godine*, n. dj., str. 473.

⁵⁷³ Štab 53. srednjobosanske divizije, čije jedinice su posljednjih dana travnja 1945. napadale Mihailovićevu grupaciju, u depešama štabu 5. (krajiškog) korpusa JA iznosio je procjenu jačine snaga JVuO, koja je podrazumijevala i dio bosanskih snaga JVuO: ozrenske, trebavske i posavske četnike. U depeši od 19. 4. 1945. navodi se sljedeće: „Draža sa oko 7 000 četnika prebacio se je na teren Motajice sa namjerom da se preko Vrbasa prebaci u Lijeveča polje.” U depeši poslanoj narednog dana navedena je nešto drugačija procjena: „Po izjavi zarobljenih i prebjeglih Dražinih četnika, ovde se nalazi oko 8 000 četnika i to Srbijanci, Majevički četnički korpus, tj četnici sa Majevice, Ozrena i Trebave” (Vojni arhiv Ministarstva odbrane Srbije (Beograd) (dalje: VAS), Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije (dalje: NOVJ), k. 462B, f. 1, d. 2/3–11, Knjiga depeša 5. (krajiškog) korpusa JA za 1945. godinu). Ovu procjenu štab 5. korpusa JA dobio je od štaba Uzlomačkog partizanskog odreda koji je izvršio zarobljavanje i ispitivanje određenog broja četnika (VAS, NOVJ, k. 462B, f. 4, d. 4/77, Knjiga primljenih radiograma 5. (krajiškog) korpusa JA).

bosanskih snaga JVuO: ozrenske, trebavske i posavske četnike koji su se krajem travnja 1945. odvojili od glavnine JVuO, nakon čega su pokušali prijeći rijeku Bosnu. Jačina ove grupacije bosanskih četnika iznosila je oko 1 200 pripadnika.⁵⁷⁴

Nakon marša kroz srednju Bosnu partizanski štabovi su procjenjivali da JVuO broji između 5 000 i 6 000 pripadnika. Ova procjena se uklapa u činjenicu da se oko 1 200 bosanskih četnika odvojilo od glavnine JVuO kao i u moju procjenu da je JVuO tijekom marša imala do 1 000 poginulih i zarobljenih. U nastavku ću eksplicirati ovu temu na osnovi primarnih izvora. U svojoj knjizi nisam napisao da je u srednjoj Bosni stradalo ili zarobljeno „najmanje 1 000” već oko 1 000 četnika, što može značiti i nešto manje od 1 000. U svakom slučaju, realni gubitci JVuO u probouju kroz srednju Bosnu daleko je bliži mojoj nego Dimitrijevićevoj i Devićevoj procjeni („nekoliko desetina poginulih vojnika”). U knjizi sam osporio podatke iz izvještaja partizanskih jedinica (koje sam sabrao) o četničkim gubitcima od Vlašića do Ivan planine (2 144 izbačenih iz stroja), tako što sam prihvatio manje od polovine od ovog broja.⁵⁷⁵ Također, u knjizi sam nastojao ukazati da je JVuO u toj etapi marša, osobito u borbama tijekom 7. svibnja 1945. kod Ivan-sedla i Bradine, pretrpjela ozbiljne gubitke. U ovom radu navodim i izvore o nimalo zanemarljivim gubitcima 21. tuzlanske brigade JA u sukobima s četnicima, osobito 4. svibnja, u okolici Fojnice.

U poglavlju „Publicistika, historiografija i procene broja likvidiranih ravnogoraca”, autori konstatiraju moju „jasnu intenciju umanjivanja broja pripadnika JVuO angažovanih u bici na Zelengori (procenjuje ih na ukupno 3 000–3 500)” i „tendenciozno tumačenje izvora” naročito kada je riječ o „pitanju ubijenih zarobljenika”.⁵⁷⁶

Procjena broja pripadnika JVuO koji su se uspjeli probiti do Zelengore na 3 000 do 3 500 i dalje mi se čini kao realna. Naime, ona se uklapa u moju procjenu o 5 500 do 6 000 četnika koji su se 8. svibnja probili na Bjelašnicu. Nakon toga, odnosno od 9. do 11. svibnja, snage JVuO su pretrpjele velike gubitke od Bjelašnice, preko Visočice do Jezerice. Najveće gubitke četnici su pretrpjeli 10. svibnja u kanjonu Jezerice. Toga dana (ili u jutarnjim satima 11. svibnja), snage JVuO su se podijelile na dva dijela. Glavnina, okupljena oko generala Mihailovića i Vrhovne komande, nastavila je proboj prema Zelengori, a jedan dio, možda i do trećine, pod komandom potpukovnika Račića, odvojio se od glavnine i zaputila se ka sjeveroistoku. Račićeva kolona nije sudjelovala u borbama na Zelengori niti je uopće boravila na Zelengori.

⁵⁷⁴ VAS, NOVJ, k. 1258, f. 8, d. 8, Izvještaj obavještajnog centra 27. istočnobosanske divizije obavještajnom odsjeku 3. (bosanskog) korpusa JA, 2. 5. 1945., RADANOVIĆ, *Kazna i zločin. Snage kolaboracije u Srbiji: odgovornost za ratne zločine (1941–1944) i vojni gubici (1944–1945)*, n. dj., str. 425, 432.

⁵⁷⁵ RADANOVIĆ, *Kazna i zločin. Snage kolaboracije u Srbiji: odgovornost za ratne zločine (1941–1944) i vojni gubici (1944–1945)*, n. dj., str. 440.

⁵⁷⁶ DIMITRIJEVIĆ, DEVIĆ, *Bosanska golgota. Slom snaga JVuO u Bosni 1945. godine*, n. dj., str. 582.

U ovom radu sam se osvrnuo na pet poglavlja iz Dimitrijevićeve i Devičeve knjige, u kojima su obrađeni događaji od 27. travnja do 11. svibnja 1945.⁵⁷⁷ Riječ je o 17 stranica teksta.

U ovih pet poglavlja, u prikazivanju marša JVuO od Vlačića do Jezerice, autori nisu koristili nijedan nepoznati odnosno neobjavljeni izvor. Osim toga, od 17 stranica teksta najmanje 14 stranica odnosi se na dugačke citate. Najvećim dijelom (čak 12 stranica) u pitanju su vrlo opširni citati iz sjećanja majora JVuO Aleksandra Miloševića, koji se nižu iz stranice u stranicu. Ratna sjećanja majora Miloševića su, da stvar bude čudnija, objavljena prije nekoliko godina. Međutim, opširna citiranja cijelih stranica Miloševićevih memoara, bez skoro ikakve analize, nisu ničim opravdana, naročito jer nije riječ o nepoznatom izvoru. Autori su u svojoj knjizi citirali oko polovine Miloševićeve knjige. Takav način pisanja povijesti je neprimjeren modernoj historiografiji. Pritom, princip citiranja opsežnih odlomaka i cijelih stranica već objavljenih izvora prisutan je u većem dijelu Dimitrijevićeve i Devičeve knjige i on se ne odnosi samo na Miloševićeve memoare već i na druge poznate i objavljene izvore. Navođenje dugačkih odlomaka iz već objavljenih izvora ne može zamijeniti valjanu sintezu događaja i analizu izvora. Autori nisu primijetili određene netočnosti i kontradikcije u memoarima majora Miloševića, koje se odnose na razdoblje kojem je posvećen ovaj rad, niti su se potrudili usporediti njegove tvrdnje s navodima u drugim izvorima. Isto tako, autori nisu obratili pažnju da je Milošević u svojim sjećanjima prešutio pljačku koju su pripadnici JVuO vršili u srednjoj Bosni, kao što vrlo često prešućuje gubitke JVuO.

Nakon potiskivanja njemačkih snaga iz Sarajeva (grad je oslobođen 6. travnja 1945.) general Mihailović je uputio potpukovnika Dragoslava Račića i kapetana Neška Nedića u Zagreb kako bi se dobilo odobrenje za evakuaciju snaga JVuO s Vučjaka (brdsko područje u trokutu Doboj – Derventa – Odžak) prema zapadu. Mihailović je bio svjestan da potiskivanje njemačkih snaga iz doline rijeke Bosne znači i potencijalno uništenje njegovih snaga. Tada još uvijek nije donio definitivnu odluku o tome da li će se njegova vojska evakuirati prema Sloveniji ili prema Srbiji. Mihailovićevi vojnici krenuli su s Vučjaka 14. travnja 1945. Dva tjedna su marširali do planine Borja, sjeverno od planine Vlačića, da bi potom započeli marš kroz srednju Bosnu, što je glavna tema ovog rada.

Anabaza Mihailovićevih snaga kroz srednju Bosnu trajala je punih sedam dana. Da je riječ samo o maršu, anabaza bi trajala nekoliko dana kraće, više nego duplo kraće. Zapravo, riječ je o probouju. Marš JVuO kroz srednju Bosnu konstantno je usporavan i otežavan djelovanjem JA. Osim toga, Mihailovićeve snage su se zaustavljale u pojedinim naseljima zbog pljačke što je dodatno usporavalo marš. Dan nakon okončanja dionice marša kroz srednju Bosnu, kada

⁵⁷⁷ „Borba kod Mladikovine”, „Dalje, prema Fojnici i Bitovnji”, „Vaskrs i Đurđevdan na Bitovnji”, „Pravac komunikacije Konjic – Bradina – Sarajevo”, „Na deonici Jezerica–Obalj”. DIMITRIJEVIĆ, DEVIĆ, *Bosanska golgota. Slom snaga JVuO u Bosni 1945. godine*, n. dj., str. 459–477.

su se Mihailovićeve snage nalazile na području planine Bjelašice, zvanično je okončan Drugi svjetski rat. Nepoznato je jesu li Mihailović i njegovi vojnici u vrlo kaotičnoj i teškoj situaciji u kojoj su se našli nakon 8. svibnja bili obaviješteni o kraju rata. Moguće je da su o tome bili obaviješteni u lecima koje je njihov protivnik bacaio iz aviona. U svakom slučaju, Mihailović je najkasnije 10. svibnja, kada je njegova vojska pretrpjela velik udarac u borbama oko kanjona Jezerice, trebao prihvatiti realnost i ponuditi kapitulaciju. To bi bilo spasonosno za mnoge njegove vojnike. Pojam *anabaza* preuzeo sam iz naslova djela grčkog antičkog pisca Ksenofonta (Ἀνάβασις, uspinjanje).

ANABAZA KA VLAŠIĆU

Osamnaesta srednjobosanska brigada 53. srednjobosanske divizije JA, 27. travnja nanijela je velike gubitke Mihailovićevoj grupaciji na području sela Ugodnovići, Mladikovine i Rajševa, jugozapadno od Teslića, između planina Borja i Vlašić. U izvještaju štaba brigade navodi se da je brigada uz minimalne gubitke zarobila 104 četnika, dok je u borbama poginulo 175 četnika. Navedeni broj poginulih, vjerojatno i zarobljenih četnika donekle je uvećan. Naime, u istom izvještaju navodi se da je brigada zaplijenila 195 dugih cijevi (177 pušaka, devet puškomitraljeza, dva teška mitraljeza, sedam strojnica). U navođenju učinka jednog bataljona iste brigade i jedne izviđačke grupe ne navodi se broj zaplijenjenog naoružanja iako su te dvije jedinice zarobile 33 četnika.⁵⁷⁸ Podatak o zaplijenjenom naoružanju može se smatrati pouzdanim i on predstavlja najniži broj poginulih i zarobljenih četnika. Partizanski štabovi bataljona, brigada i divizija najčešće su iznosili uvećane podatke o broju poginulih i zarobljenih protivničkih vojnika, naročito u završnim borbama za oslobođenje Jugoslavije 1945., ali su po pravilu iznosili pouzdane podatke o zaplijenjenom naoružanju jer su te podatke morali pravdati višim komandama. Dakle, realan broj poginulih i zarobljenih četnika od strane ove brigade JA iznosio je između 200 i 230. Većina stradalih i zarobljenih četnika u Mladikovinama bili su pripadnici Šumadijskog jurišnog korpusa JVuO. Prema procjeni načelnika štaba korpusa, majora Aleksandra Miloševića, u Mladikovinama su partizani zarobili 150 pripadnika korpusa. Moguće je da u tri navedena sela nije samo Šumadijski korpus pretrpio gubitke.

*Gubici korpusa nisu bili veliki u poginulima i ranjenim, ali su onih palih u komunističke ruke bili znatni... Od ostalog ljudstva sve tri brigade, palo je u ruke komunista oko 150.*⁵⁷⁹

⁵⁷⁸ Zbornik NOR-a, IV/34, Beograd, 1974., str. 850–853, Izvještaj štaba 18. srednjobosanske brigade štabu 53. srednjobosanske divizije JA, 5. 5. 1945.

⁵⁷⁹ Aleksandar MILOŠEVIĆ, *Srpska priča. Sećanja iz rata i revolucije 1941–1945.*, (pr. Nemanja Dević), Službeni glasnik, Beograd, 2018., str. 289.

Gubitci koje je 18. srednjobosanska brigada JA 27. travnja 1945. nanijela četnicima predstavljaju najznačajniji učinak jedne partizanske brigade u borbi protiv JVuO u samo jednom danu, od početka te godine. Izvori ne pružaju dovoljno podataka koji bi ukazali na okolnosti koje su dovele do toga da samo jedna partizanska brigada nanese tako velike gubitke četnicima. Major Milošević, kao jedan od komandno najodgovornijih oficira za navedene gubitke, u svojim ratnim uspomenu bio je prilično škrt na riječima kada je opisivao događaje koji su se odigrali u danu kada je njegov korpus pretrpio težak poraz. Među onima koje su partizani zarobili u Mladikovinama bio je i potpukovnik Nikola Radovanović, komandant pozadine Šumadijskog jurišnog korpusa JVuO, te još trojica oficira nižih po činu.

U naredna tri dana 18. srednjobosanska brigada, prema dokumentima brigade, zarobila je 40 i ubila u borbi 32 četnika, pri čemu se nekonzistentno navodi zaplijenjeno oružje, odnosno ne navodi se uvijek kada se govori o zarobljenim protivničkim vojnicima, što ne znači da su podatci o broju zarobljenih izmišljeni ili neistiniti.⁵⁸⁰

Dimitrijević i Dević prihvaćaju činjenicu o ozbiljnim gubiticima koje je krajem travnja 1945. pretrpjela JVuO. Pritom zapadaju u kontradikciju u odnosu na neke prethodne tvrdnje iznesene, između ostalih, i na moj račun.

Prema ovim podacima, za svega nekoliko dana ubijeno je 300, a zarobljeno 272 pripadnika JVuO od strane samo jedne partizanske brigade! Ma koliko da se radi o preuveličavanju, ovo je značajan podatak iz koga izvesti zaključak o postepenom smanjivanju brojnog stanja Mihailovićeve grupacije u pokretu prema Drini.⁵⁸¹

Područje jugozapadnog dijela kotara Teslić tijekom većeg dijela rata bilo je pod kontrolom četnika, što je omogućavalo Mihailovićevoj grupaciji da dođe do hrane i drugih oblika pomoći prilikom marša kroz tamošnja srpska sela. Ako je bilo moguće da samo jedna partizanska brigada četnicima nanese takav udarac u jednom danu krajem travnja, zašto to nije bilo moguće grupi partizanskih brigada početkom svibnja u srednjoj Bosni – u uvjetima koji su po četnike bili znatno nepovoljniji nego na području Borja i Očauša? Odnosno, zašto Dimitrijević i Dević najednom ne vjeruju izvještajima partizanskih štabova, za razliku od izvještaja štaba 18. srednjobosanske brigade kome poklanjaju prilično povjerenje i koji obilato citiraju? Odgovor na ova pitanja je jednostavan. Dimitrijević i Dević žele prikazati brojnost snaga JVuO prvih dana svibnja 1945. većom nego što je ona realno bila.

U depeši štaba 53. srednjobosanske divizije štabu 5. (krajiškog) korpusa JA od 28. travnja 1945. navedena je procjena broja snaga pod komandom generala Mihailovića: 7 000. Isti broj

⁵⁸⁰ Zbornik NOR-a, IV/34, Beograd, 1974., str. 851–852., Izvještaj štaba 18. srednjobosanske brigade štabu 53. srednjobosanske divizije JA, 5. 5. 1945.

⁵⁸¹ DIMITRIJEVIĆ, DEVIĆ, *Bosanska golgota. Slom snaga JVuO u Bosni 1945. godine*, n. dj., str. 463.

četnika pod Mihailovićevom komandom ponovljen je u depeši od 1. svibnja.⁵⁸² Ovi podatci demantiraju Dimitrijevićev i Devićeov zaključak da „partizanske više komande” krajem travnja 1945. nisu imale podatke o brojnosti grupacije JVuO koja se zaputila prema planinama Borja i Vlašić.⁵⁸³ Navedene procjene o brojnosti Mihailovićeve grupacije iz depeša 53. srednjobosanske divizije JA objavio sam u svojoj knjizi koja je poznata dvojici autora.

Štab 53. divizije smatrao je da se Mihailovićeve snage imaju namjeru prebaciti na desnu obalu rijeke Bosne, negdje između Žepča i Zenice. Tu procjenu je pospješilo prethodno prebacivanje dijela Mihailovićevog ljudstva preko rijeke Bosne. Krajem travnja najprije su Bosnu bez smetnji prešli sandžački četnici pod komandom kapetana Vuka Kalaitovića (s njima je vjerojatno bila i grupa istočnobosanskih četnika), a ubrzo zatim, posljednjih dana travnja 1945., i veća grupa ozrenskih, trebavskih i posavskih četnika koja je naišla na partizanske zasjede i pretrpjela velike gubitke.⁵⁸⁴ Sve ovo dodatno je navelo partizanske štabove na pretpostavku da će glavnina snaga JVuO forsirati rijeku Bosnu.

Ova procjena pokazala se pogrešnom. Ona leži u osnovi odluke štaba 3. (bosanskog) korpusa JA da glavninu raspoloživih snaga za sukob s JVuO raspoređi u dolini Bosne, sjeverno od Zenice. Tek dio raspoloživih snaga 38. istočnobosanske divizije JA (18. hrvatska brigada i jedan bataljon 21. tuzlanske brigade) raspoređen je južno od Viteza, na namjeravanom pravcu marša Mihailovićevih snaga.⁵⁸⁵

Posljednjeg dana prisustva JVuO na Vlašiću, u napad na četnike uključena je još jedna brigada JA. O žestini sukoba između JA i JVuO na sjevernom podnožju Vlašića krajem travnja 1945. posredno svjedoči i podatak o borbi između dvije brigade 53. divizije: 19. krajiška brigada je 30. travnja greškom napala 18. srednjobosansku brigadu i nanijela joj gubitke od 15 poginulih i 33 ranjena.⁵⁸⁶ Četničke snage su iskoristile neočekivani sukob dvije partizanske brigade i uspjele su se bez borbe zaputiti prema jugu, po zapovijesti Vrhovne komande JVuO.

Napad 19. krajiške brigade na 18. srednjobosansku brigadu bio je iznenadni poklon za četnike. Time je privremeno zaustavljena uporna potjera 18. brigade za brojnijim, ali ne i sposobnijim protivnikom. Osamnaesta brigada se i narednih dana, u borbama od 4. do 7. svibnja, pokazala kao vrlo opasan protivnik, nanoseći konstantno gubitke četnicima i osujećujući pro-

⁵⁸² VAS, NOVJ, k. 462B, f. 1, d. 2/2, Knjiga depeša 5. (krajiškog) korpusa JA za 1945. godinu.

⁵⁸³ DIMITRIJEVIĆ, DEVIĆ, *Bosanska golgota. Slom snaga JVuO u Bosni 1945. godine*, n. dj., str. 459

⁵⁸⁴ RADANOVIĆ, *Kazna i zločin. Snage kolaboracije u Srbiji: odgovornost za ratne zločine (1941–1944) i vojni gubici (1944–1945)*, n. dj., str. 430–431, 449.

⁵⁸⁵ Franjo HERLJEVIĆ, Osamnaesta hrvatska brigada i vojno-političke prilike u vrijeme njenog osnivanja i političkog djelovanja, *18. hrvatska istočnobosanska narodnooslobodilačka udarna brigada*, (ur. Dževad Pašić), IGTR „Univerzal” – OOUR „Grafičar”, Tuzla, 1988., str. 55–56.

⁵⁸⁶ Mladen VUKOSAVLJEVIĆ, Drago KARASIJEVIĆ, *Pedeset treća NOU srednjobosanska divizija*, Zadrugar, Sarajevo, 1969., str. 180.

tivnika u nekim vrlo kritičnim situacijama (npr. prilikom odbrane Kreševa). Nijedna partizanska brigada u borbama između JA i JVuO u srednjoj Bosni nije pokazala takvu uspješnost i umješnost kao 18. srednjobosanska. Ovdje vrijedi spomenuti ime zapovjednika ove jedinice. Komandant brigade bio je kapetan Dragutin Ćurguz. Kapetan Ćurguz je prethodno pokazao umješnost u borbama u dolini Bosne od 6. do 17. travnja 1945. On i njegovi najbliži suradnici iz štaba brigade te zapovjednici bataljona pokazali su znatno veću umješnost u borbama u odnosu na sve druge oficire JA koji su bili uključeni u operaciju sprječavanja prodora JVuO kroz srednju Bosnu. Oficiri 18. srednjobosanske brigade najvećim dijelom stjecali su ratnu vještinu u bosanskokrajiškim partizanskim odredima i brigadama. Borbe koje je 18. srednjobosanska brigada tijekom travnja 1945. vodila protiv dijelova 21. njemačkog armijskog korpusa u dolini Bosne, između Zenice i Žepča, bile su teže i zahtjevnije od borbi koje je brigada imala s JVuO krajem travnja i u prvoj polovini svibnja. Iako je u sudaru s glavnom JVuO brigada pred sobom imala višestruko brojnijeg i solidno naoružanog protivnika, pripadnici 18. srednjobosanske brigade bolje su znali iskoristiti ratno iskustvo nego njihovi protivnici.

Među četničkim oficirima najveću umješnost u borbama u srednjoj i južnoj Bosni u prvoj polovini svibnja 1945. pokazao je potpukovnik Dragoslav Račić, zapovjednik Cersko-majevičke grupe korpusa i lijeve kolone JVuO. Ipak, Račić se ponio neodgovorno prema svojim vojnicima. Naime, prema podacima iz „Dnevnika Cerskog korpusa”, on je 15. svibnja sa štabnom četom napustio glavninu boraca. „Pre nestanka nije vojnicima ništa rekao i ne zna se od tada ništa za njega.”⁵⁸⁷

ANABAZA OD VLAŠIĆA DO FOJNICE

Grupacija pod komandom generala Mihailovića, u tri kolone, u ranim jutarnjim satima 30. travnja krenula se spuštati preko Vlašića dolinom rijeke Bile. Kolone su zanoćile u podnožju Vlašića, u selima Dub i Orahovo. U ovim selima kolone su se zadržale zbog nužnog odmora. U drugoj polovini narednog dana, 1. svibnja, kolone su prešle rijeku Lašvu između Nove Bile i Viteza.⁵⁸⁸ Cilj je bio da sve tri kolone u jutarnjim satima 2. svibnja pristignu na planinu Krušćicu. Silazak s Vlašića i prelazak preko Lašve protekao je bez ometanja jer u dolini Bile i u dijelu doline Lašve koji su presjekle četničke kolone nije bilo partizanskih snaga.

Međutim, nisu svi dijelovi JVuO odstupili s Vlašića jednovremeno. Manji dio Mihailovićevih snaga pod komandom majora Neška Nedića zaostao je na Vlašiću jer je bio napad-

⁵⁸⁷ VAS, Četnička arhiva (dalje: ČA), k. 78, f. 5, d. 48, Dnevnik Cerskog korpusa JVuO, 1945.

⁵⁸⁸ *Zbornik NOR-a*, XIV/4, Beograd, 1985., str. 1016–1019: Zapovest štaba Vrhovne komande JVuO od 30. 4. 1945.

nut od strane dvije brigade 53. srednjobosanske divizije. Grupa pod Nedićevom komandom vjerojatno je igrala ulogu zaštitnice tri kolone. Partizani su sustigli Nedićevu grupu i, prema podatcima iz literature, kod sela Gluha Bukovica 1. svibnja nanijeli joj gubitke od navodno 59 poginulih i tri zarobljena.⁵⁸⁹ Moguće je da su u pitanju uveličani podatci. Međutim, oni čak i uveličani još jednom ukazuju da su partizani 53. divizije bili vrlo ozbiljan protivnik četnicima. Major Nedić, „sa svojim već jako proređenim snagama”,⁵⁹⁰ sustigao je glavninu JVuO 2. svibnja na planini Kruščici, u vrijeme kada je glavnina vodila borbe protiv JA. Dimitrijević i Dević ne konstatiraju gubitke Nedićevog ljudstva 1. svibnja.

Major Milošević griješi u datiranju pokreta snaga JVuO, što upućuje na zaključak da je ove događaje opisivao na osnovi sjećanja nakon rata, a ne neposredno u ratnom dnevniku. Tako navodi da su se dijelovi srednje kolone, koji su bili pod njegovom komandom, 2. svibnja još uvijek nalazili na planini Borja, iako su se toga dana nalazili desetinama kilometara južnije, na planini Kruščici. Zatim kaže da je njegovo ljudstvo „sreća poslužila da u selu Bjelobučju nađemo na trag po snegu srednje kolone, koji nas je doveo 3. maja popodne u sastav ostalih kod Velike Ravni na Vlašić planini”.⁵⁹¹ Dimitrijević i Dević uopće ne primjećuju Miloševićeve netočnosti u datiranju događaja. Naprotiv, autori u dijelu citata u kome se spominje „selo Bjelobučje”, u izvorniku stavljaju pojašnjenje u zagradi: „(južno od Turbeta)”,⁵⁹² što govori o nedovoljnom poznavanju topografije područja kroz koje su prošle kolone JVuO početkom svibnja 1945. Milošević je mislio na selo Bijelo Bučje, između planina Borja i Vlašić, a ne na selo Bijelo Bučje južno od Turbeta, kroz koje, niti pokraj kojeg, nisu prošle kolone JVuO.

Kao što je prethodno navedeno, štab 3. (bosanskog) korpusa JA nije na vrijeme shvatio kojim smjerom će se s Vlašića kretati grupacija JVuO. To je bio glavni razlog što je tek manji dio snaga 38. istočnobosanske divizije bio raspoređen južno od Viteza, u podnožju planine Kruščica. Zapravo, na tom području bila su raspoređena samo dva bataljona 18. hrvatske i jedan bataljon 21. tuzlanske brigade. U operacijskom dnevniku 18. hrvatske brigade navode se sljedeći gubitci koje je brigada nanijela četnicima od 30. travnja zaključno s 3. svibnjem: 150 poginulih, 103 zarobljena te 75 „ranjenih i poginulih”, pri čemu je nemoguće odrediti koliko je među njima bilo poginulih, a koliko ranjenih.⁵⁹³ Ovi podatci su nesumnjivo uveličani, pri čemu su podatci o ranjenim četnicima neprovjerljivi i proizvoljni. Također, dio podataka odnosi se na gubitke koje je bosanskim četnicima nanio 1. bataljon 18. hrvatske brigade na području sjeverno od Zenice. Četvrti bataljon 21. tuzlanske brigade pretrpio je gubitke u borbama u brdima između Viteza i Fojnice, 2. i 3. svibnja.

⁵⁸⁹ VUKOSAVLJEVIĆ, KARASIJEVIĆ, *Pedeset treća NOU srednjobosanska divizija*, n. dj., str. 180.

⁵⁹⁰ MILOŠEVIĆ, *Srpska priča. Sećanja iz rata i revolucije 1941–1945.*, n. dj., str. 291.

⁵⁹¹ MILOŠEVIĆ, *Srpska priča. Sećanja iz rata i revolucije 1941–1945.*, n. dj., str. 289.

⁵⁹² DIMITRIJEVIĆ, DEVIĆ, *Bosanska golgota. Slom snaga JVuO u Bosni 1945. godine*, n. dj., str. 465.

⁵⁹³ VAS, NOVJ, k. 1259, f. 6, d. 14/46–47, Operacijski dnevnik 18. hrvatske istočnobosanske brigade.

*Od štaba 4. bataljona saznajemo da im je jedna četa skoro uništena. Teško ranjen komandir čete Rade Panić, da ne bi živ pao u ruke četnika, izvršio je samoubistvo.*⁵⁹⁴

Ono što nije upitno jeste da je 18. hrvatska brigada vršila napade ne četnike 2. i 3. svibnja, o čemu svjedoče četnički memoaristi. U svakom slučaju, malobrojne partizanske snage bile su nedovoljne da spriječe prodor četnika prema jugu. Milisav Marković, pripadnik Posavske brigade Avalskog korpusa JVuO, svjedočio je u ratnim sjećanjima da se pokret kolona nakon prelaska Lašve „nastavio i pored žestokih borbi s komunistima” na maršu prema Fojnici. Svjedok navodi da su partizani 3. svibnja „jakim snagama ponovo udarili na sve tri kolone”.⁵⁹⁵ Major Aleksandar Milošević, govoreći o maršu 2. svibnja (koji on pogrešno datira u 4. svibnja) navodi: „Pokret kolona je bio na dosta bliskom međusobnom rastojanju. Učestale borbe su to zahtevale.”⁵⁹⁶ Nema sumnje da su snage 18. hrvatske brigade, ma koliko bile malobrojne, uspijevale usporiti protivnika i zadati mu određene gubitke.

Zbog slabosti prethodno angažiranih snaga JA u zaustavljanju prodora JVuO tijekom 2. svibnja, štab 3. (bosanskog) korpusa JA uključio je druge jedinice JA: jedan bataljon 17. tuzlanske brigade, dva bataljona 21. tuzlanske brigade i jedan bataljon 12. hercegovačke brigade. Bataljon 12. hercegovačke brigade JA bio je razmješten između sela Nadbare i Poraće, sjeveroistočno od Fojnice, u dolini Fojničke rijeke. U obližnjem selu Polje Ščitovo bio je razmješten 1. bataljon 17. majevičke brigade JA. Četnici su 3. svibnja uspjeli potisnuti snage oba partizanska bataljona. Pripadnici 1. bataljona 17. majevičke brigade JA u kasnim popodnevnim satima razmješteni su u selima Merdžanići i Obojak, zapadno od Fojnice. Prema podacima štaba 17. majevičke brigade JA, pripadnici 1. bataljona 3. svibnja nanijeli su četnicima gubitke od navodno 40 poginulih.⁵⁹⁷ Ovo je nesumnjivo uveličan podatak. U večernjim satima 3. svibnja snagama JA stiglo je pojačanje od dva bataljona 21. tuzlanske brigade koja su pristigla u Fojnicu. Ljudstvo 21. tuzlanske brigade bilo je razmješteno sjeverno od grada kako bi pomoglo ljudstvu 18. hrvatske brigade. Te večeri pripadnici 21. tuzlanske brigade nisu stupali u borbu s četnicima.⁵⁹⁸

Prema nepotpunim poimeničnim podacima, na području Fojnice poginulo je 16 pripadnika 1. bataljona 17. majevičke brigade JA. Većina poginulih bila je iz Srbije. Među njima su

⁵⁹⁴ Milan MIĆIĆ, *Oslobođenje Zvornika i borbe sa četnicima iz grupacije Draže Mihailovića, 21. tuzlanska istočnobosanska narodnooslobodilačka udarna brigada*, (ur. Stanoje Nikolić), Univerzal, Tuzla, 1988, str. 228–229.

⁵⁹⁵ Milisav MARKOVIĆ, *Sa Dražom u pobjedu ili smrt. Putevima Avalskog korpusa*, Poligraf, Toronto–Beograd, 2006., str. 180.

⁵⁹⁶ MILOŠEVIĆ, *Srpska priča. Sećanja iz rata i revolucije 1941–1945.*, n. dj., str. 291.

⁵⁹⁷ VAS, NOVJ, k. 1259, f. 2, d. 32, Bojna relacija 17. majevičke brigade JA, 5. 6. 1945; VA, NOVJ, k. 1259, f. 3, d. 31, Operacijski izvještaj štaba 17. majevičke brigade JA, 16. 5. 1945.

⁵⁹⁸ MIĆIĆ, *Oslobođenje Zvornika i borbe sa četnicima iz grupacije Draže Mihailovića*, n. dj., str. 228–229.

bila šestorica Albanaca s Kosova.⁵⁹⁹ Za većinu se može pretpostaviti da su poginuli 3. svibnja 1945. Dokumenti 17. majevičke brigade navode da je brigada u borbama za Fojnicu od 3. do 5. svibnja imala gubitke od 12 poginulih, 11 ranjenih, dva nestala i jednog zarobljenog.⁶⁰⁰ Navedene brojke poginulih pripadnika 1. bataljona 17. majevičke brigade ukazuju na visok intenzitet borbi. Ova jedinica se sukobila sa snagama srednje kolone JVuO. Major Aleksandar Milošević navodi da je srednja kolona u borbama vođenim uoči zauzimanja Fojnice, dakle 3. svibnja, zarobila određeni broj pripadnika „muslimanske brigade iz Prizrena”. Očigledno je riječ o pripadnicima 1. bataljona 17. majevičke brigade JA budući da je u tu jedinicu bio unovačen određen broj Albanaca s Kosova.

ZAUZIMANJE I PALJENJE FOJNICE

Nakon zatišja u večeri 3. na 4. svibnja, kolone JVuO krenule su u ranim jutarnjim satima u frontalni napad na snage JA, od Turkovića i Merdžanića na zapadu do Poraća i Nadbara na istoku, u razdaljini od dvadesetak kilometara. Ovu činjenicu ne konstatiraju Dimitrijević i Dević niti njihov glavni izvor, major Milošević. Lijeva kolona JVuO uspjela je presjeći odstupnicu snagama JA prema Kiseljaku, izbjivši na prometnicu Fojnica – Kiseljak kod Nadbara. Istovremeno, desna kolona JVuO potisnula je 1. bataljon 17. majevičke brigade JA iz Merdžanića i Obojka, nakon čega je lijeva kolona potisnula pripadnike jednog bataljona 21. tuzlanske brigade iz Fojnice.⁶⁰¹

Desna kolona JVuO bila je prinuđena da se povuče prema jugu brže nego što su to učinile snage srednje i, pogotovo, lijeve kolone. Desna kolona je nakon potiskivanja 1. bataljona 17. majevičke brigade bila napadnuta od strane 1. bataljona 18. srednjobosanske brigade, koji ih je pristigao u blizini sela Turkovići i Merdžanići, zapadno od Fojnice. Prema podacima iz literature, u dvosatnoj borbi, četnici, potpuno iznenađeni, jer su bili napadnuti „s leđa”, „bezglavo su bježali” u pravcu sela Tješilo koje se nalazi na zapadnom prilazu Fojnici. Četnici su prema partizanskim izvorima u toj borbi imali navodno 30 poginulih i šestoricu zarobljenih. Ovo je svakako uveličan broj jer isti izvor navodi da su partizani tada zarobili deset pušaka.⁶⁰² U svakom slučaju, snage 53. srednjobosanske divizije ponovo su se pokazale kao opasniji protivnik četnicima nego snage 38. istočnobosanske divizije JA.

Đorđe Vukotić, pripadnik 21. tuzlanske brigade JA, u zapisu o borbama protiv četnika u srednjoj Bosni navodi da su četničke napadne kolone preko sela Lučice i Voljevca nadirale

⁵⁹⁹ 17. majevička brigada, (ur. Zdravko Antonić), Univerzal, Tuzla, 1980., str. 373–386.

⁶⁰⁰ VAS, NOVJ, k. 1259, f. 3, d. 31, Operacijski izvještaj štaba 17. majevičke brigade JA, 16. 5. 1945.

⁶⁰¹ VAS, NOVJ, k. 1259, f. 2, d. 32, Bojna relacija 17. majevičke brigade JA, 5. 6. 1945.

⁶⁰² VUKOSAVLJEVIĆ, KARASIJEVIĆ, *Pedeset treća NOU srednjobosanska divizija*, n. dj., str. 182.

prema Fojnici. Svjedok tvrdi da se navedeni događaj desio u ranim jutarnjim satima 5. svibnja. Međutim, nema sumnje da je svjedok permutirao datume i da je riječ o događaju koji se desio u ranim jutarnjim satima 4. svibnja. „Padali su kao snoplje, ali su išli bez ikakvog zastajkivanja. Ni minobacačka ni artiljerijska vatra naših jedinica nije ih zaustavljala.”⁶⁰³

Milan Mičić, načelnik štaba 21. tuzlanske brigade i učesnik u borbi za Fojnicu 4. svibnja 1945., ostavio je objektivan opis događaja budući da nije umanjivao gubitke jedinice čiji je bio jedan od zapovjednika. Dimitrijević i Dević ignorirali su njegove navode jer se ne uklapaju u njihovu tezu o odsustvu težih borbi u srednjoj Bosni početkom svibnja 1945.

*Naši bataljoni, pod pritiskom znatno jačih četničkih snaga, bili su prinuđeni da se pod bor-
bom izvlače s posadnutog položaja. Od Banje, levom obalom Fojničke rijeke preko Alau-
povka – Citonja – Jasenikovina, pod vrlo jakom četničkom vatrom, izvlačio se 2. bataljon.
Kod Banje, preko uskog mosta, prelazeći Fojničku rijeku, pružajući otpor četnicima, koristeći
zgrade u gradu, izvlači se kroz grad u pravcu Bakovići – Lužine... Do 11 časova, 4. maja
1945., bataljoni 21. brigade bili su na položajima Jasekovica. Tako su se našli na boku čet-
ničkih snaga, koje su kroz Fojnicu prodirale u pravcu planine Bitovnje. U tom sudaru naneti
su četnicima osetni gubici. Ali, jedinice 21. brigade pretrpele su i same velike gubitke: iz
1. bataljona na prelazu mostića kod Banje i u borbama kroz Fojnicu poginulo je ili zaroblje-
no 26 boraca s četiri puškomitraljeza i 22 puške. Još teže gubitke je imao 2. bataljon. Skoro
cela 2. četa iz ovog bataljona (oko 67 boraca) izginula je u rejonu Citonja, na čelu s hrabrim
komandrom čete Brankom Obradovićem. Izginula je sva četa, štiteći izvlačenje snaga 1. i 2.
bataljona.*⁶⁰⁴

Banja je selo smješteno neposredno sjeverno od Fojnice, spojeno s gradom drvenim mo-
stom preko Fojničke rijeke. Citonja je planina udaljena nekoliko kilometara jugoistočno od
Fojnice, preko koje vodi najkraći put prema Kreševu. Preko Banje i Citonje nadirala je lijeva
kolona JVuO. Nije moguće racionalizirati tezu da je Milan Mičić izmislio velike gubitke 21.
tuzlanske brigade budući da je bio jedan od najodgovornijih oficira brigade za njene uspjehe i
neuspjehe. To što major Milošević u svojim memoarima ne spominje teže borbe između lijeve
kolone JVuO i 21. tuzlanske brigade znači samo da im nije svjedočio jer se tada nalazio u sred-
njoj koloni JVuO udaljenoj više kilometara od bojišta. Dakle, major Milošević nije imao dobar
pregled situacije na srednjobosanskom bojištu.

Četnici su Fojnicu zauzeli u jutarnjim satima 4. svibnja, o čemu svjedoče izjave mještana
Fojnice zapisane 1945. i 1946. Povlačenje mještana iz grada bilo je kaotično i loše organizirano.

⁶⁰³ Đorđe VUKOTIĆ, Na borbenim zadacima sa Četvrtim bataljonom, 21. tuzlanska istočnobosanska
narodnooslobodilačka udarna brigada, (ur. Stanoje Nikolić), Odbor za Ediciju Dvadeset prve
istočnobosanske (tuzlanske) brigade – Univerzal, Tuzla, 1988., str. 304.

⁶⁰⁴ MIČIĆ, Oslobođenje Zvornika i borbe sa četnicima iz grupacije Draže Mihailovića, n. dj., str. 230.

Ipak, velika većina građana uspjela je na vrijeme izbjeći iz grada.⁶⁰⁵ Major Aleksandar Milošević pogrešno navodi da su snage JVuO zauzele Fojnicu u prvim popodnevnim satima 5. svibnja. To nije jedini ukazatelj na nepouzdanost Miloševićevih zapisa o događajima koji se odnose na prve dane svibnja 1945. Milošević navodi da je srednja kolona JVuO u noći uoči zauzimanja Fojnice zanočila na „najvišem vrhu Vranice”, što je nemoguće jer su Vranica i njen najviši vrh (Nadkrstac, 2112 m) smješteni znatno jugozapadno od pravca nastupanja srednje kolone JVuO koja je u tom trenutku bila sjeverno od Fojnice. Pritom navodi da je pokret tri kolone 3. svibnja „bio na dosta bliskom međusobnom rastojanju” jer su to zahtijevale „učestale borbe”.⁶⁰⁶ Ako su srednja i lijeva kolona bile na „dosta bliskom rastojanju”, u što ne treba sumnjati, onda je apsolutno nemoguće da je srednja kolona kročila na Vranicu, pogotovo ne 3. svibnja.

Major Milošević prešućuje pljačkanje hrvatskih i muslimanskih sela na području Fojnice i Kreševa, o čemu svjedoči relevantan broj izvora, navodeći samo da su snage JVuO plijenile spremišta JA. Osim toga, Milošević namjerno prešućuje paljenje civilnih objekata u Fojnici.

*Pokret dalje dovede nas na tek podignute od dasaka barake. U nekima beše spreme. Razne vojničke spreme i materijala: amova, sedala, i svega drugog. I dalje, tu u oblasti bosanske Fojnice, bilo je po selima mnogo čega. Hrane takođe. Sve dovezeno iz Sarajeva i drugih mesta... Ta njihova slagališta imala su i slabija obezbeđenja, koja za nas nisu predstavljala nikakvu zbilju. U prvim časovima po podne izbili smo u visinu Fojnice. Leva, Račićeva kolona, uđe u nju. Teška eksplozija se razleže, a onda crni oblaci dima pokriše varošicu. Komunistički magacini municije bili su zapaljeni.*⁶⁰⁷

Fojnicu je zauzela lijeva kolona pod komandom potpukovnika Dragoslava Račića. U grad je najprije ušao dio lijeve kolone pod zapovjedništvom majora Neška Nedića. Gubitke partizanske strane potvrđuje „Dnevnik Cerskog korpusa JVuO”.

Komunista je dosta izginulo i zarobljeno, a naših nekoliko koje mrtvih i ranjenih. U ovoj borbi bila je jedna komunistička brigada. A napadao je i vodio borbu samo jedan bataljon.

⁶⁰⁵ Arhiv Jugoslavije (Beograd) (dalje: AJ), Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (dalje: DKRZ), fond 110, k. 365, s. 135, Zapisnik sastavljen 21. 6. 1945. pred Zemaljskom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Fojnici, Izjava Ešrefa Salihagića iz Fojnice; AJ, 110, DKRZ, k. 445, s. 58, Zapisnik sastavljen 30. 8. 1946. u Mjesnom narodnooslobodilačkom odboru Fojnica za Zemaljsku komisiju za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Svjedoci: Pavičić Nikola, Trogranić Marica, Salihagić Derviš.

⁶⁰⁶ MILOŠEVIĆ, *Srpska priča. Sećanja iz rata i revolucije 1941–1945.*, n. dj., str. 290–291., DIMITRIJEVIĆ, DEVIĆ, *Bosanska golgota. Slom snaga JVuO u Bosni 1945. godine*, n. dj., str. 468.

⁶⁰⁷ MILOŠEVIĆ, *Srpska priča. Sećanja iz rata i revolucije 1941–1945.*, n. dj., str. 293., DIMITRIJEVIĆ, DEVIĆ, *Bosanska golgota. Slom snaga JVuO u Bosni 1945. godine*, n. dj., str. 468.

*U Fojnici smo zarobili u magacinima dosta municije, oružja, odela i ostalog materijala što je za nas bilo uspješno. Magacine [smo] popalili.*⁶⁰⁸

Četnici u Fojnici nisu spalili samo partizanske magacine. Izgorio je skoro čitav grad, o čemu svjedoče fotografije spaljenog grada nastale 1945.⁶⁰⁹ Partizanski veteran Ivo Dozet naveo je u ratnim sjećanjima da su četnici „do temelja spalili Fojnicu”. „Na zidovima spaljenih kuća krečom su ispisali parolu: 'Bog – Kralj – Draža.’”⁶¹⁰ Božidar Savić, četnik Vlasinske brigade JVuO, koji je 4. svibnja 1945. boravio u Fojnici, potvrđuje da su Račićevi četnici spalili grad. „Spustili smo se u Fojnicu, koju su Račićevci zapalili.”⁶¹¹ Svjedoci pored četnika pod komandom potpukovnika Račića spominju da su u Fojnici 4. svibnja bili prisutni i četnici pod komandom potpukovnika Kalabića.⁶¹² Prema tvrdnjama Mehmeda Salihagića, predsjednika Općine Fojnica, paljenje grada izvršeno je s predumišljajem, nakon što su četnici izvršili pljačku domaćinstava i magacina.

*Nešto starijih osoba je ostalo kod svojih kuća i te su pričale da su četnici išli od kuće do kuće i pljačkali, a kad su s pljačkom svršili javili su da će dići u zrak skladišta municije [te] da se svijet skloni. Kada je skladište municije dignuto u zrak, počeli su i paliti [druge zgrade] i to zapaljivim bombama... Na nekim neizgorjelim zidovima ostali su natpisi: „Živio kralj Petar II”, „Živio Draža”... Osim svega navedenog, pričao mi je svijet, a među njima Bebić Fetvo, Salihagić Ešref, Šešić Osman, da je kolonom koja je prolazila iznad Fojnice prolazio i Draža Mihailović. Ovi svi navedeni vidjeli su ga lično... Po pričanju mještana, četnici su bili iscrpljeni i gladni, mizerno obučeni i prljavi... Odnos među njima samima je vrlo loš jer su se često svadali, a navodno neki put i potukli.*⁶¹³

⁶⁰⁸ VAS, ČA, k. 78, f. 5, d. 48, Dnevnik Cerskog korpusa JVuO, 1945.

⁶⁰⁹ Jedna takva fotografija objavljena je u monografiji *Fojnica kroz vijekove* (ur. Rešad Dizdarević, Milosav Popadić), Skupština opštine Fojnica – Savjet za pripremu i izdavanje „Monografije Fojnica” – Veselin Masleša, Fojnica–Sarajevo, 1987.

⁶¹⁰ Ivo DOMAZET, Sa Prvim bataljonom u borbama za oslobođenje Sarajeva, *18.hrvatska istočnobosanska narodnooslobodilačka udarna brigada*, (ur. Dževad Pašić), IGTR „Univerzal – „OOUR „Grafičar”, Tuzla, 1988., str. 565.

⁶¹¹ Božidar SAVIĆ, *Ratne staze mobilisanog vojnika od 26. 8. 1944. do 6. 8. 1945. godine*, Književni klub „Glubočica”, Leskovic, 2005., str. 35.

⁶¹² AJ, fond 110, DKRZ, k. 365, s. 149, Zapisnik sastavljen 19. 12. 1945. pred Zemaljskom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Fojnici, Izjava Fetve Bebe iz Fojnice; AJ, 110, DKRZ, k. 365, s. 146, Zapisnik sastavljen 10. 4. 1946. pred Zemaljskom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Fojnici, Izjava Abdulaha Hakirevića iz Visokog. Abdulah Hakirević je bio politički komesar 19. krajiške brigade 53. srednjobosanske divizije JA i učestvovao je u borbama na području Fojnice svibnja 1945.

⁶¹³ AJ, fond 110, DKRZ, k. 365, s. 135, Zapisnik sastavljen 21. 6. 1945. pred Zemaljskom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Fojnici, Izjava Ešrefa Salihagića iz Fojnice.

Sačuvana su dva izvještaja i desetak svjedočenja koji su nastali nedugo nakon ulaska četnika u Fojnicu, koji nam omogućavaju sagledati posljedice njihovog prisustva u gradu i okolnim selima. Najranije datirani dokument predstavlja izvještaj Općinskog narodnog odbora Fojnica (18. svibnja 1945.) nastao, dakle, svega 14 dana nakon paljenja grada. Zatim raspoložemo izjavom Mehmeda Salihagića, predsjednika Općine Fojnica (20. lipnja 1945.) i izvještajem OZNA-e za Sarajevski okrug (28. srpnja 1945.). Ova tri dokumenta su kompatibilna u detaljima i međusobno se dopunjuju.

Za razliku od seoskih naselja na području općine i kotara Fojnice, kroz koja su prošle četničke kolone, a koja pritom nisu paljena, Fojnica je izgorjela gotovo u potpunosti. Prema navedenim izvorima, četnici su u Fojnici 4. svibnja 1945. zapalili 188 kuća, 48 dućana, 368 gospodarskih zgrada (štale i pomoćne prostorije) i jednu džamiju. Ostalo je nezapaljeno svega nekoliko zgrada u gradu. Ubijena su petorica muškaraca u okolnim selima, dok su dvojica muških stanovnika Fojnice umrla od posljedica opekotina. Najmanje šestorica muškaraca su teško pretučena u gradu. Četnici su u Fojnici i najbližim selima „izvršili silovanje nad 23 žene i djevojke”. U Fojnici i u selima Fojničkog sreza opljačkano je na stotine grla stoke. Navode se nazivi 38 sela i zaselaka u kojima su četnici „opljačkali i uništili svu hranu, odjeću, obuću i druge predmete”. Svi svjedoci i oštećenici navode da su četnici pljačkali sve što su mogli ponijeti. Četnici su opljačkali 81 konja i 17 volova, što im je bilo potrebno za prijevoz ranjenika, municije i ratnog materijala, ali i veći broj sitne i krupne stoke koja im je bila potrebna za hranu.⁶¹⁴

Jedan stanovnik Fojnice opisao je posljedice paljenja grada na primjeru njegove imovine. Sve što je njegova obitelj stjecala bilo je uništeno u jednom danu. Njegova izjava može poslužiti kao ilustracija neočekivane katastrofe koja je zadesila nekoliko stotina fojničkih obitelji, četiri dana pred završetak rata.

Ja sam čitavu noć ostao u šumi i ujutro sam se vratio kući, gdje sam našao sve opljačkano i izgorjeno. Ženu i djecu našao sam u potoku, kuda su izbjegli. Izgorjele su mi dvije kuće, dvije štale, sav poljoprivredni alat, sav namještaj s posteljinom i odijelima, te ženin pribor za tkanje.⁶¹⁵

⁶¹⁴ AJ, fond 110, DKRZ, k. 365, s. 146, Izvještaj Općinskog narodnooslobodilačkog odbora Fojnica Kotarskom narodnooslobodilačkom odboru Fojnica, 18. 5. 1945.; AJ, 110, DKRZ, k. 365, s. 145, Izvještaj OZN-e za Sarajevski okrug Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Bose i Hercegovine, Sarajevo, 28. 7. 1945.; AJ, fond 110, DKRZ, k. 365, s. 135, Zapisnik sastavljen 21. 6. 1945. pred Zemaljskom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Fojnici, Izjava Ešrefa Salihagića iz Fojnice; AJ, fond 110, DKRZ, k. 365, s. 146, Zapisnik sastavljen 19. 12. 1945. pred Zemaljskom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Fojnici, Izjava Fetve Bebe iz Fojnice. Ubijeni muškarci: Jozo Ljoljo (52) iz Kazijevića, Marijan Lovrić (26) iz Podcintonja, Anto Knežević (51) iz Gradine, Mijo Bošnjak (45) iz Bakovičke Citonje. Stradali građani Fojnice prilikom pokušaja gašenja požara: Salko Salihagić (46), Adem Polutan (55), Osman Merđanić (?).

⁶¹⁵ AJ, fond 110, DKRZ, k. 365, s. 140, Zapisnik sastavljen 21. 6. 1945. pred Zemaljskom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Fojnici, Izjava Ive Gudelja iz Fojnice.

Jela Knežević, stanovnica sela Gradina, smještenog na sjeverozapadnom prilazu Fojnici, svjedočila je nakon rata o ubojstvu svojeg supruga Ante i zlostavljanju njene obitelji od strane četnika koji su 4. svibnja prošli kroz Gradinu. Najvjerojatnije je riječ o pripadnicima srednje kolone JVuO koja je bila pod komandom potpukovnika Nikole Kalabića, budući da je selo smješteno na pravcu prodora srednje kolone te da svjedokinja napominje da su četnici u Gradinu upali u jutarnjim satima, u vrijeme kada je lijeva kolona još uvijek vodila borbe s 21. tuzlanskom divizijom sjeverno i istočno od grada.

Oni koji su ušli u moju kuću počeli su me tući i jedan je čak prebio pušku o mene. Tukli su i moju djecu. Čitavo vrijeme su psovali komunističku majku i vikali. Za sve to vrijeme ja sam nosila mlađeg sina u ruci.

Jelin suprug Ante je prilikom upada četnika u njihovu kuću uspio pobjeći, ali su ga oni sustigli i pretukli do smrti. Kako navodi svjedokinja, razlog zašto su četnici nasrnuli na njenog supruga nije bio etnički već ideološki motiviran. U njegovom novčaniku pronašli su dokument na kome je bio pečat s komunističkim simbolima.⁶¹⁶ Pljačkanje sela na području Općine Fojnica (jedna od pet općina u sastavu kotara Fojnica) započelo je 3. svibnja. O tome je svjedočio Mehmed Salihagić koji se toga dana zatekao u selu Vladići, desetak kilometara sjeverno od Fojnice. Svjedok je promatrao kako su četnici u prijepodnevnim satima prošli kroz sela Kozica, Živičići, Vukeljići i Majdan, a ubrzo potom i kroz Vladiće. Riječ je o hrvatskim selima koja predstavljaju prva naselja na koja su naišle kolone JVuO na putu od planine Kruščice prema Fojnici. Prethodnog dana četnici su marširali kroz nenaseljeno područje između planine Kruščice i Vladičkog vrha. Nakon što su četnici prošli kroz navedena sela, Salihagić i grupa njegovih suradnika obišli su neka od navedenih sela. U tim mjestima nisu zabilježeni primjeri ubijanja i paljenja, već samo primjeri pljačke.

Promatrali smo gore navedena sela, a kroz neka smo prošli i vidjeli smo da po selima nije bilo mrtvih, ali smo vidjeli da je odnešeno sve što se moglo odnijeti. Vidjeli smo odsječenih kokošijih glava, krvi od zaklane stoke, dok popaljeno nije bilo ništa... Seljani sela Vladića pričali su mi da im je Draža Mihailović održao govor da Englezi odsad više neće pomagati partizane već četnike, te da će se sutradan svi obući u Fojnici. Dvojica četnika odvojili su se i predali našim ljudima koji su ih odpratili do Busovače i tamo sam ih vidio i ja.⁶¹⁷

Iz navedenog je moguće izvući neke zaključke. Izvori spominju pljačkanje hrvatskih i muslimanskih sela (uglavnom su u pitanju hrvatska sela) na čitavom naseljenom području

⁶¹⁶ AJ, fond 110, DKRZ, k. 365, s. 135, Zapisnik sastavljen 21. 6. 1945. pred Zemaljskom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Fojnici, Izjava Jele Knežević iz Gradine.

⁶¹⁷ AJ, fond 110, DKRZ, k. 365, s. 135, Zapisnik sastavljen 21. 6. 1945. pred Zemaljskom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Fojnici, Izjava Ešrefa Salihagića iz Fojnice.

srednje Bosne, od planine Kruščice do planine Bitovnje, od 2. zaključno sa 6. svibnja 1945. Ubojstva i premlaćivanja civila, silovanja žena i paljenja naselja nisu zabilježena prije 4. svibnja, odnosno prije upada četnika u Fojnicu. Ovaj grad je jedino naseljeno mjesto koje su snage JVuO spalile na maršu od Vučjaka do Zelengore. Ubojstva i silovanja zabilježena su kako u Fojnici tako i u mjestima južno od Fojnice i zapadno od Kreševa, 4. – 6. svibnja. Nakon 6. svibnja nisu zabilježeni slični primjeri nasilja (pljačke, paljevine, silovanja, ubojstva civila) na putu prema Zelengori. Uostalom, od Bitovnje ka Zelengori snage JVuO su prolazile kroz najslabije naseljeno područje Bosne i Hercegovine i izbjegavale su naseljena mjesta jer su se u naseljima najčešće nalazili partizani.

Izvori navode da su Fojnicu zauzeli četnici Dragoslava Račića te da su u gradu privremeno boravili i četnici Nikole Kalabića. Ova dvojica zapovjednika najviše su se isticala po sklonosti nasilju u odnosu na sve ostale zapovjednike Mihailovićeve grupacije, a njihove jedinice (Cerski korpus i Korpus gorske garde) u prethodnom razdoblju (osobito 1943. i do jeseni 1944.) počinili su najviše zločina nad civilima. Prema podacima Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Bosne i Hercegovine, četnici Cerskog korpusa u zajednici s četnicima Drinskog korpusa, 17. listopada 1943. „ulazeći u Rogaticu zapalili su grad i zaklali u džamiji zvanj Gračanica 117 muslimanskih žena, djece i staraca. Ove žrtve bile su većinom muslimanske izbjeglice iz Višegrada. Četnici su spalili 820 kuća u gradu.”⁶¹⁸ Rogatica je još jedan bosanski grad koji je u potpunosti zapaljen od strane četnika, poput Fojnice, a u čijem paljenju su sudjelovali četnici Dragoslava Račića. Račićevi četnici su bili prisutni u Višegradu u danima (5. – 7. listopada 1943.) kada su pripadnici JVuO u tom gradu pobili nekoliko stotina muslimanskih civila. Njihovo učešće u zločinima u Višegradu nije dokazano, ali je indikativno njihovo prisustvo u vrijeme masovnog ubijanja civila u tom gradu.⁶¹⁹ Pripadnici Korpusa gorske garde od kraja 1943. do jeseni 1944. počinili su veći broj zločina nad civilima u Šumadiji. Kalabićevi gardisti bili su ozloglašeniji među ruralnim stanovništvom Srbije nego pripadnici bilo kog drugog korpusa JVuO.⁶²⁰

Opća pljačka po selima Fojničkog kotara i paljenje Fojnice nisu odraz samovolje i nediscipline već rezultat odobrenja viših komandi. Pljačka je jednim dijelom bila uvjetovana ozbiljnim nedostatkom hrane. Ubojstva civila i silovanja odraz su narušene discipline i kaotičnog stanja u jedinicama JVuO početkom svibnja 1945. i nema dokaza da su naređena.

⁶¹⁸ AJ, fond 110, DKRZ, k. 445, s. 99, 118, Zapisnik sastavljen dne 28. 8. 1946 pred Anketnom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Rogatici.

⁶¹⁹ Opširnije o zločinima JVuO u Višegradu: RADANOVIĆ, *Kazna i zločin. Snage kolaboracije u Srbiji: odgovornost za ratne zločine (1941–1944) i vojni gubici (1944–1945)*, n. dj., str. 129–136.

⁶²⁰ Opširnije o zločinima Korpusa gorske garde JVuO u Šumadiji: RADANOVIĆ, *Kazna i zločin. Snage kolaboracije u Srbiji: odgovornost za ratne zločine (1941–1944) i vojni gubici (1944–1945)*, n. dj., str. 136–175.

SEKSUALNO NASILJE POČINJENO OD PRIPADNIKA JVuO PRILIKOM MARŠA KROZ SREDNJU BOSNU

Tijekom marša kroz srednju Bosnu pripadnici JVuO počinili su nekoliko desetina silovanja na području Fojnice i Kreševa. Tijekom šestomjesečnog boravka srbijanskih četnika u Bosni, vojnici generala Mihailovića nisu počinili sličan zločin. Četnici iz Srbije su generalno izbjegavali činjenje zločina na nacionalnoj osnovi ili uopće sprovođenje terora nad civilima tijekom dotadašnjeg boravka u Bosni 1945., kako ne bi izazivali neprijateljstvo lokalnog nersrpskog stanovništva na područjima kroz koja su prolazili i na kojima su dulje boravili, kako bi sve aktivnosti usmjerili protiv partizana. To se bitno razlikovalo od prakse etnički motiviranih masovnih zločina Mihailovićevih četnika u zapadnom Sandžaku i gornjem Podrinju veljače 1943. te na području Višegrada i Rogatice listopada iste godine, kada su snage JVuO, u okviru vojnih operacija koje je naredio i nadgledao Mihailović, počinile brojne zločine nad muslimanskim civilima.⁶²¹

Prva silovanja koja su počinili pripadnici JVuO tijekom marša kroz srednju Bosnu vezuju se za četničko zauzimanje Fojnice. Božidar Savić, četnik Vlasinske brigade JVuO, navodi u ratnim uspomena da je spriječio jednog četnika da siluje jednu stanovnicu Fojnice.⁶²² Prema podacima Mjesnog narodnooslobodilačkog odbora za grad Fojnicu iz 1946., četnici su u Fojnici silovali nekoliko žena.

*Tom su prilikom izvršili i nekoliko zločina silovanja od kojih znamo imena ovih oštećenica: A. F. i N. M., dok imena ostalih ne znamo iz razumljivih razloga.*⁶²³

Pedesetjednogodišnja A. F. iz Fojnice svjedočila je neposredno nakon rata o silovanju od strane jednog četnika koji je upao u njenu kuću. Zločin se dogodio istog dana kada su četnici upali u grad, nedugo prije no što su zapalili Fojnicu.

Rekao je da hoće da me poljubi i da ima sa mnom odnošaj. Ja sam počela plakati i moliti da to ne radi jer sam poštena starija žena, a on me je udario nogom u trbuh da sam pala,

⁶²¹ O zločinima Mihailovićevih četnika na području Priboja veljače 1943., opširnije: Milan RADANOVIĆ, 'Noć osvetljena lomačama sa kojih se dizao plamen do neba...' Zločini JVuO nad muslimanskim stanovništvom u Pribojskom srezu februara 1943., *Da pravda ne utihne: spisak žrtava zločina nad Muslimanima na području sreza Priboj na Limu od 1941. do 1941. s posebnim naglaskom na 1943. godinu*, Sarajevo, 2019.

⁶²² SAVIĆ, *Ratne staze mobilisanog vojnika od 26. 8. 1944. do 6. 8. 1945. godine*, n. dj., str. 35.

⁶²³ AJ, fond 110, DKRZ, k. 445, s. 58, Zapisnik sastavljen 30. 8. 1946. u Mjesnom narodnooslobodilačkom odboru Fojnica za Zemaljsku komisiju za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Svjedoci: Pavičić Nikola, Trogranić Marica, Salihagić Derviš. U izvoru su navedena puna imena i prezimena žrtava.

psujući mi komunističku majku. On me je oslabljenu od bola bacio na zemlju. Ja sam donekle izgubila svijest tako da se nisam mogla braniti, a nisam bila ni svjesna šta se sa mnom dešava. Odjednom sam osjetila još jedan udarac po glavi i tada sam došla k sebi i vidjela da sam gola, a da on leži na meni.⁶²⁴

M. B. iz Bakovića Citonje, sela smještenog jugoistočno od Fojnice, svjedočila je kako su u njenu kuću rano izjutra 5. svibnja, nakon što je njen suprug otjerao stoku na pašu plašeći se da ga četnici ne uzmu za putovođu, upala dvojica četnika, „odrpiani i prljavi kao i drugi”. Četnici su je natjerali da ih odvede do pojate kako bi provjerili ima li u njoj žita.

Povela sam sa sobom jedno dijete od tri godine u rukama, a jedno od sedam pokraj sebe... Kad smo došli na gornji sprat počeo me je jedan od njih ispitivati koliko mi je godina i koliko sam djece rodila. Ja sam im odgovorila da imam 37 ili 38 godina i da sam rodila devetoro djece. Na ove moje riječi on je mene zagrlio, a ja sam ga čušnula od sebe i molila ga da me ostavi na miru jer nisam od toga posla. To međutim nije ništa pomoglo ako sam ga molila više puta. On me je natraške čušnuo u pojatu iako sam imala dijete u rukama. Opalio mi je četiri jaka šamara i onda mi je istrkao dijete iz ruku i bacio ga. Bacio se onda na mene takom snagom da se uopšte nisam mogla braniti te me je skinuo i silovao. Dijete je čitavo vrijeme plakalo pokraj mene, a veće je pobjeglo ocu u šumu. Čim se je ovaj digao sa mene, bacio se je na mene onaj drugi, a ja sam bila toliko uplašena i iznemogla da se nisam mogla braniti.⁶²⁵

Tadija Vidaković, seljak iz Crničkog Kamenika kod Kreševa i predsjednik Sreskog narodnooslobodilačkog odbora za Fojnicu, svjedočio je o boravku četnika na području općine Kreševo (općina u sastavu kotara Fojnica) tijekom 5. i 6. svibnja.

Sve stanovništvo, odnosno muške glave su iz Kreševa pobjegle, a i naša se vojska povukla u Polje. Ja sam išao s vojskom i to s komandantom 18. [srednjobosanske] brigade [Dragutinom Čurguzom] i njegovim komesarom [Perom Divjakom] u prvim redovima. Tako sam mogao vidjeti što se je dešavalo u okolnim selima. Vidio sam da su četnici po svim selima [kroz koja su prošli] opljačkali sve što se je iz kuća moglo odneti. Kasnije, kad smo se vratili, saznali smo da su silovali žene bez razlike starosti, i to čak dvije curice od oko 13 godina. Te djevojčice su kasnije navodno umrle. Osim toga su natjerali civile da im nose robu iz kuća u šumu. U općini Kreševo, u predjelu Dusine, te u selima Gornji Crnići i Koj sine ima preko 1 200

⁶²⁴ AJ, fond 110, DKRZ, k. 365, s. 141, Zapisnik sastavljen 20. 6. 1945. pred Zemaljskom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Fojnici, Izjava A. F. iz Fojnice. U izvoru je navedeno puno ime i prezime žrtve.

⁶²⁵ AJ, fond 110, DKRZ, k. 365, s. 135, Zapisnik sastavljen 21. 6. 1945. pred Zemaljskom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Fojnici, Izjava M. B. iz Bakovića Citonje. U izvoru je navedeno puno ime i prezime žrtve.

*oštećenih osoba, a po pričanju, oko 15 silovanja. To zadnje je teško ustanoviti jer nijedna od oštećenih osoba sada neće priznati šta joj se desilo, ali je narod vidio da su te žene odvodili u šumu, u štale, a i zatvarali u kuće, gdje su ih držali neko vrijeme i onda puštali.*⁶²⁶

Jedan nešto mlađi izvor dopunjava izjavu Tadije Vidakovića o silovanjima na području sela Dusina. Dusina je selo zapadno od Kreševa odnosno južno od Fojnice na putu za Bitovnju. Kroz to selo prošla je srednja kolona JVuO pod komandom majora Kalabića.

*U Dusini su četnici tada izvršili i par zločina silovanja nad ženama i djevojkama, samo ne želimo da iskažemo imena oštećenica jer žene to kriju. Neke su žene već i rodile djecu povodom toga silovanja.*⁶²⁷

U izvorima postoji trag o prethodnom učešću Račićevog Cerskog korpusa JVuO u većem broju silovanja. Riječ je o spomenutom boravku Račićevog korpusa u istočnoj Bosni listopada 1943.

*Odmah po dolasku četnika u Rogaticu, glavni dijelovi četnika krenuli su prema Sokolcu... Račićeva vojska se nalazila po pravoslavnim selima: Čavarine, Šenkovići, Smrtići, Sijerci, Kusače, Vidrići, Borovac, Glasinac i Dolovi. Dok su boravili u tim selima pljačkali su i silovali, ubijali sve za koje su sumnjali da su partizanski suradnici... Naročito velike zločine počinila je ta vojska nad pravoslavicima u selima Čavarine, Šenkovići i Borovac, gdje su premlačivali narod, silovali gotovo sve žene, a popljačkali sve što se je dalo opljačkati.*⁶²⁸

Navedene tvrdnje o silovanjima na području Glasinca zahtijevaju potvrdu u drugim izvorima kako bi bile prihvaćene kao povijesne činjenice, pogotovo jer neki detalji djeluju pretjerano. Ako je riječ o makar dijelom istinitim tvrdnjama, lakše je tumačiti nasilje koje su Račićevi ljudi počinili u fojničkom kraju.

ANABAZA OD FOJNICE, PREKO BITOVNJE KA IVAN PLANINI

Nakon zauzimanja Fojnice, jedinice 38.istočnobosanske divizije (17. majevička, 18. hrvatska i 21. tuzlanska brigada) povučene su na rezervne pozicije. Četnicima su mnogo veće po-

⁶²⁶ AJ, fond 110, DKRZ, k. 365, s. 137, Zapisnik sastavljen 20. 6. 1945. pred Zemaljskom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Fojnici, Izjava Tadije Vidovića iz Crničkog Kamenika.

⁶²⁷ AJ, fond 110, DKRZ, k. 445, s. 63, Zapisnik sastavljen 7. 9. 1946. u Kreševu za Mjesni narodnooslobodilački odbor Dusina.

⁶²⁸ AJ, fond 110, DKRZ, k. 445, s. 99, 118, Zapisnik sastavljen dne 28. 8. 1946 pred Anketnom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Rogatici.

teškoće priredile dvije jedinice 53. srednjobosanske divizije: 18. srednjobosanska i 19. krajiška brigada. U borbama 4. svibnja pripadnici 19. krajiške brigade nanijeli su četnicima gubitke od navodno 60 mrtvih i 24 zarobljena. Taj broj je svakako nepouzdan budući da se u izvještaju brigade navodi podatak da su u borbama 4. svibnja od četnika zaplijenili 24 duge cijevi što je donja granica poginulih i zarobljenih četnika.⁶²⁹ Dva bataljona 18. srednjobosanske brigade uključila su se u borbe protiv četnika istočno od Fojnice 4. svibnja. Snage ove brigade toga dana pristigle su kamionima iz Travnika u Kreševo. Četnike su iz Fojnice 5. svibnja protjerali pripadnici 1. i 2. bataljona 18. srednjobosanske brigade JA. Prema podacima iz literature, tijekom ovih borbi četnici su imali gubitke od navodno 30 poginulih i 18 zarobljenih. Riječ je o uveličanim podacima budući da isti izvor spominje zapljenu 14 dugih cijevi što predstavlja donju granicu stradalih i zarobljenih četnika.⁶³⁰ Pripadnici 19. krajiške brigade su na dva odsjeka, jugozapadno i južno od Fojnice, kod sela Tješilo i u brdima prema planini Pogorelici, vodili borbe s dijelovima desne kolone JVuO. Prema podacima štaba 19. krajiške brigade, ta jedinica je toga dana četnicima nanijela gubitke od 39 poginulih i zarobljenih. Ovaj podatak je možda donekle uveličan jer isti izvor navodi podatak da su pripadnici brigade u sukobu s četnicima istog dana zaplijenili 24 duge cijevi.⁶³¹

Petog svibnja u borbu se uključio još jedan bataljon 18. srednjobosanske brigade. Riječ je o 4. bataljonu koji je kod Crničkog Kamenika postavio zasjedu četnicima koji su prethodno bili napustili Fojnicu u namjeri da se dokopaju planine Bitovnje. U literaturi se navodi da je bataljon „iznenadnom jakom vatrom ubio oko 100 četnika”,⁶³² ali ovaj podatak je svakako uveličan. Sprječavanje dijela lijeve kolone JVuO kod Crničkog Kamenika potvrđuje jedan lokalni stanovnik koga su četnici prinudili da im bude putovođa. Jozo Oroz, stanovnik Djedovog Dola, sela između Fojnice i Kreševa, svjedočio je da su ga četnici 5. svibnja primorali da ih vodi ka susjednom selu Crničkom Kameniku, udaljenom nekoliko kilometara od Djedovog Dola.

100–200 metara prije nego što smo došli do tog sela zasula je čitavu kolonu vatra koju je otvorila Jugoslavenska armija. Ja sam se onda bacio na zemlju nadajući se da će mi uspjeti da pobjegnem, ali su me četnici primijetili i povelu sa sobom u pravcu s kojeg smo došli. Mi se međutim nismo vratili mojoj kući nego smo krenuli put [planine] Inač, gdje smo prenoćili. Sutradan ujutro nastavili smo put i došli do malog brda više Kreševa. Tu sam čuo kako su izvidnice s jedne strane vikale izvidnicama druge kolone da pitaju Momu je li smiju prihvatiti borbu. Za kratko vrijeme upitane izvidnice doviknule su odgovor da je Momo naredio

⁶²⁹ VAS, NOVJ, k. 1423, f. 6, d. 32, Izvještaj štaba 19. krajiške brigade, 26. 5. 1945.

⁶³⁰ VUKOSAVLJEVIĆ, KARASIJEVIĆ, *Pedeset treća NOU srednjobosanska divizija*, n. dj., str. 182–183.

⁶³¹ VAS, NOVJ, k. 1423, f. 6, d. 32, Izvještaj štaba 19. krajiške brigade, 26. 5. 1945.

⁶³² VUKOSAVLJEVIĆ, KARASIJEVIĆ, *Pedeset treća NOU srednjobosanska divizija*, n. dj., str. 182.

da se borba ne smije primiti. Čitava kolona je onda nastavila put prema [planini] Bitovnji. Čim smo pošli tražili su od mene da ih vodim za Obješenjak... Stigli smo do Bitovnje i preko čitave noći nastavili put do Bradine.⁶³³

Nema sumnje da svjedok govori o kretanju lijeve (Račićeve) kolone. Ova kolona, ili makar njen dio, pokušala je prodor prema Bitovnji od Djedovog Dola prema Dusini, odnosno dolinom rječice Željeznice, ali je bila prinuđena kod Crničkog Kamenika promijeniti smjer. Čini se da je zbog toga Račićeva kolona nastupila prema Kreševu. Snage JVuO su 5. i 6. svibnja pokušale zauzeti Kreševo, ali su ih u tome spriječile snage 18. srednjobosanske brigade. Račićevi četnici su se približili Kreševu, zaposjevši privremeno selo Kojsina na zapadnom prilazu varošici, ali su bili odbijeni i spriječeni da uđu u Kreševo. Stanovništvo Kreševa je u organizaciji pozadinskih partizanskih vlasti uspješno evakuirano nakon što se saznalo da gori Fojnica.⁶³⁴ Osamnaesta srednjobosanska brigada se još jednom pokazala kao najozbiljniji protivnik snagama JVuO na njihovom maršu od Borja, preko Vlašića do Bitovnje. Ta brigada nije samo nanijela najozbiljnije gubitke JVuO na maršu kroz srednju Bosnu već je i spriječila upad četnika u Kreševo i moguće razaranje još jedne bosanske varošice. U borbama kod Kreševa učestvovala je i zapovjednik brigade, kapetan Dragutin Ćurguz.

Nakon što su snage 18. srednjobosanske brigade pružile otpor Račićevim četnicima ispred Kreševa, lijeva kolona JVuO je zavidna 6. svibnja krenula prema Obješenjaku i dalje prema Bitovnji. Obješenjak je planinski vrh (1261 m) zapadno od Kreševa, između sela Deževice i Vranc, bliže Kreševu nego Bitovnji. U večernjim satima 5. svibnja, kada se lijeva kolona JVuO nalazila kod Kreševa, srednja kolona je prelazila planinu Pogorelicu,⁶³⁵ koja je udaljena preko 20 km od Kreševa. U jutarnjim satima 6. svibnja, kada su srednja i desna kolona JVuO proslavljale Uskrs i Đurđevdan na Bitovnji, lijeva kolona se probijala kroz šumu prema Obješenjaku. Lijevu kolonu JVuO je prema pobrđu između Obješenjaka i Bitovnje gonila 21. tuzlanska brigada koja je protivniku do večeri 6. svibnja nanijela gubitke od navodno 15 poginulih i 20 zarobljenih.⁶³⁶ Na osnovi svjedočenja Joze Oroza realno je pretpostaviti da je lijeva kolona stigla na Bitovnju predvečer 6. svibnja.⁶³⁷ Tri bataljona 21. tuzlanske brigade koja su učestvovala

⁶³³ AJ, fond 110, DKRZ, k. 365, s. 138, Zapisnik sastavljen 20. 6. 1945. pred Zemaljskom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Fojnici, Izjava Joze Oroza iz Djedovog Dola.

⁶³⁴ AJ, fond 110, DKRZ, k. 365, s. 137, Zapisnik sastavljen 20. 6. 1945. pred Zemaljskom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Fojnici, Izjava Tadije Vidovića iz Crničkog Kamenika.

⁶³⁵ MILOŠEVIĆ, *Srpska priča. Sećanja iz rata i revolucije 1941–1945.*, n. dj., str. 294.

⁶³⁶ VAS, NOVJ, k. 1254, f. 10, d. 16, Bojna relacija 21. tuzlanske brigade od 6. 5. do 5. 6. 1945.

⁶³⁷ AJ, fond 110, DKRZ, k. 365, s. 138, Zapisnik sastavljen 20. 6. 1945. pred Zemaljskom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Fojnici, Izjava Joze Oroza iz Djedovog Dola.

u gonjenju lijeve kolone JVuO povukla su se prema Kreševu u jutarnjim satima 7. svibnja čime je okončano gonjenje lijeve kolone JVuO. Brigada je narednog dana raspoređena u Trnovu, nakon čega je učestvovala u glavnom okršaju sa snagama JVuO na području Treskavice.

Zapisi majora Aleksandra Miloševića ne odaju da su on i drugi učesnici srednje kolone uopće bili svjesni gdje se skoro dva dana izgubila lijeva kolona JVuO i kroz kakve je borbe prolazila. Oslanjanje isključivo na varljiva sjećanja majora Miloševića onemogućilo je Dimitrijeviću i Deviću da steknu realan uvid u stanje svih kolona JVuO, napose u detalje marša lijeve kolone. Činjenica da su lijevoj koloni bila potrebna dva dana da se probije do Bitovnje nakon zauzimanja Fojnice svjedoči o realnim poteškoćama njenog proboja prema glavnini snaga JVuO. Zadržavanje srednje i desne kolone JVuO na Bitovnji nesumnjivo je bila posljedica čekanja lijeve kolone. Osim toga, ne znamo pouzdano ni je li desna kolona bez poteškoća stigla na Bitovnju jer se selektivni Miloševićevi zapisi odnose samo na marš srednje kolone.

Četnici su primorali dio mještana Fojnice da sudjeluju u nošenju opljačkanih stvari iz grada. Stanovnik Fojnice Ivo Gudelj svjedočio je da se grupa četnika u kojoj se on nalazio kao nosač nakon uspona na planinu posvadila oko diobe plijena. Gudelj je ubrzo nakon zarobljavanja uspio pobjeći. Ostavio je kratko svjedočenje o odsustvu solidarnosti među pripadnicima JVuO.

*Oni su uopće užasno izgledali. Oni su poderani, prljavi, neočišćani i neobrijani, discipline među njima nema, a ni drugarstva. Hrana im je to što upljačkaju, hranu kuha svaki sebi, tako da nemaju ni zajedničkog kazana ni zajedničke ishrane.*⁶³⁸

Ešref Salihagić iz Fojnice, koga su četnici Korpusa gorske garde JVuO prinudili da im bude vodič, svjedočio je o borbama na planini Bitovnji, gdje su pripadnici desne i srednje kolone JVuO 6. svibnja proslavljali Uskrs i Đurđevdan. Proslavu je, prema Salihbegovićevom svjedočenju, prekinuo napad JA. „Ovo čestitanje prekinula je paljba i tu je došlo do oštne borbe koja nije prestajala dva dana.” Svjedok, koga su četnici pustili 8. svibnja, svjedočio je da su „oštne borbe” vođene između Bitovnje i Ivan planine, naročito tijekom i nakon prelaska pruge Konjic – Sarajevo.⁶³⁹

Napad na srednju i desnu kolonu JVuO na Bitovnji 6. svibnja izvršila su dva bataljona 12. hercegovačke brigade 29. hercegovačke divizije JA i dva bataljona 3. bosanske brigade KNOJ.⁶⁴⁰ Pritisak na četničku grupaciju na Bitovnji u istom navratu izvršila je i 21. tuzlanska brigada,

⁶³⁸ AJ, fond 110, DKRZ, k. 365, s. 140, Zapisnik sastavljen 21. 6. 1945. pred Zemaljskom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Fojnici, Izjava Ive Gudelja iz Fojnice.

⁶³⁹ AJ, fond 110, DKRZ, k. 365, s. 136, Zapisnik sastavljen 21. 6. 1945. pred Zemaljskom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Fojnici, Izjava Ešrefa Salihagića iz Fojnice.

⁶⁴⁰ Osman ĐIKIĆ, *Dvanaesta hercegovačka NOU brigada*, Vojnoizdavački i novinski centar i Arhiv Hercegovine, Beograd, 1990, str. 197–198.

samo iz drugog smjera. Prema dokumentima brigade, ova jedinica je četnicima toga dana nanijela gubitke od 15 poginulih i 20 zarobljenih.⁶⁴¹ Izvor ne navodi broj zaplijenjenih dugih cijevi tako da je nemoguće utvrditi koliko su navedeni brojevi uveličani. Budući da su napadačke snage JA bile malobrojnije, snage JVuO, nakon što su objedinjene dolaskom lijeve kolone, u večernjim satima krenule su prema Bradini i Ivan planini. Objedinjene kolone JVuO izvršile su proboj utvrđenih položaja JA na pruži Konjic – Sarajevo u ranim jutarnjim satima 7. svibnja.

Bombardiranje kolona JVuO od strane Vazduhoplovstva Jugoslovenske armije započelo je 6. svibnja 1945. na području između Fojnice i Kreševa djelovanjima pet aviona Mostarske eskadrile.⁶⁴² Nije poznato koliko je četnika poginulo na navedenom području od djelovanja avijacije.

ANABAZA OD IVAN PLANINE DO JEZERICE

Ponovo objedinjene snage JVuO na planini Bitovnji u večernjim satima 6. svibnja krenule su u napad prema uporištima 12. hercegovačke brigade i 3. bosanske brigade KNOJ koje su se nalazile u selima između Bitovnje i Ivan planine.⁶⁴³ Ove dvije jedinice su bile nedovoljne da zaustave brojnijeg i motiviranijeg protivnika. Iz izvora znamo da je 12. hercegovačka brigada tada imala 803 pripadnika.⁶⁴⁴ Treća bosanska brigada KNOJ nije mogla biti brojnija od 12. hercegovačke brigade JA.

Prilikom proboja utvrđenih položaja JA kod Dragočaja i Bradine u jutarnjim satima 7. svibnja 1945. snage JVuO pretrpjele su ozbiljne gubitke. O tome govore dokumenti većeg broja jedinica JA, kao i svjedočenja suvremenika uključujući i svjedočanstva pojedinih četnika. To što ovome nema spomena u memoarima majora Aleksandra Miloševića govori isključivo o manjkavosti Miloševićevih memoara i njihove nedovoljne pouzdanosti kao povijesnog izvora.

Prije nego što prezentiram izvore partizanskog porijekla o četničkim gubitcima od 7. do 12. svibnja 1945., ukazat ću na izvore o brojnosti snaga JVuO u tome razdoblju. Dimitrijević i Dević izbjegavaju neposredno izložiti problematiku broja pripadnika tri kolone JVuO koje su jurišale na partizanske položaje na komunikaciji Konjic – Sarajevo, ali navode sljedeće:

Očigledno, namera Operativnog štaba brigada u sektoru Ivan-sedla bila je da manevrom dovede do okruženja Mihailovićeve grupacije, ali je isto tako bilo očigledno da se nije moglo

⁶⁴¹ VAS, NOVJ, k. 1254, f. 10, d. 16, Bojna relacija 21. tuzlanske brigade od 6. 5. do 5. 6. 1945.

⁶⁴² Zbornik NOR-a, X/2, Beograd, 1967., str. 718–719: Izvještaj komande aerodroma Mostar od 2. 7. 1945. štabu Vazduhoplovstva JA.

⁶⁴³ Danilo KOMNENOVIC, Muharem KRESO, 29. hercegovačka divizija, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1979, str. 550–552.

⁶⁴⁴ VAS, NOVJ, k. 1151/II, f. 10, d. 2, Izvještaj štaba 12. hercegovačke brigade, 8. 5. 1945.

govoriti ni o kakvom jačem okruženju s obzirom na zaista male snage kojima je raspolagao Operativni štab. Partizanski izvori, u tom trenutku, procenjuju ravnogorske snage na „oko 15 000 četnika koji su znali da se po svaku cenu moraju probiti, pošto drugog izlaza nisu imali”.⁶⁴⁵

Dimitrijević i Dević ne navode koji „partizanski izvori” navode broj od navodno 15 000 četnika koji su „u tom trenutku” (7. svibnja 1945.) izvršili proboj na navedenoj komunikaciji, niti navode odakle su preuzeli navedeni citat. Ovaj citat predstavlja ekaviziranu parafrazu jedne rečenice Osmana Đikića (nažalost, nikako ne i jedine Đikićeve rečenice), autora monografije o 12. hercegovačkoj brigadi. Dimitrijević i Dević nisu naveli da su navedenu parafrazu preuzeli iz Đikićeve knjige. Đikićeva rečenica glasi:

*Očigledno, namjera Operativnog štaba brigada u sektoru Ivan-sedla bila je da manevrom dovede do okruženja Mihailovićeve grupacije, ali je isto tako bilo očigledno da se nije moglo govoriti ni o kakvom jačem okruženju s obzirom na zaista male snage kojima je raspolagao Operativni štab u poređenju sa oko 15 000 četnika koji su znali da se po svaku cijenu moraju probiti, pošto drugog izlaza nisu imali.*⁶⁴⁶

Autori još jednom u knjizi navode broj od navodno 15 000 pripadnika tri kolone JVuO koje su se zaputile s Vučjaka. Pritom zapadaju u kontradikciju jer osporavaju svoje prethodne tvrdnje:

⁶⁴⁵ DIMITRIJEVIĆ, DEVIĆ, *Bosanska golgota. Slom snaga JVuO u Bosni 1945. godine*, n. dj., str. 501–502.

⁶⁴⁶ ĐIKIĆ, *Dvanaesta hercegovačka NOU brigada*, n. dj., str. 198. U nastavku su Dimitrijević i Dević naveli još nekoliko Đikićevih doslovno prenesenih rečenica bez da su naveli da su u pitanju Đikićeve riječi. Na istoj stranici od riječi do riječi citirali su dugačak pasus iz Đikićeve knjige, koji zauzima cijelu stranicu u njihovoj knjizi (DIMITRIJEVIĆ, DEVIĆ, *Bosanska golgota. Slom snaga JVuO u Bosni 1945. godine*, n. dj., str. 502), ali su ovoga puta naveli izvornik. Osim toga, Dimitrijević i Dević su koristili dva izvora koja je koristio Đikić, bez da su naveli od koga su preuzeli te izvore, kako bi izgledalo da su koristili jedan arhivski izvor (Zapovijest Operativnog štaba brigada na sektoru Ivan-sedla od 5. 5. 1945., pohranjen u Vojnom arhivu u Beogradu) i jedan neobjavljeni rukopis (Miro Batinić, „Partizanski odred 'Miro Popara' – 4.bataljon 12. hercegovačke brigade”). Ako su Dević i Dimitrijević zaista neposredno koristili navedeni arhivski izvor (što sumnjam jer je Đikić taj dokument obilato koristio, a Dimitrijević i Dević ga ne citiraju neposredno već skoro doslovno prepričavaju Đikića), sasvim sigurno nisu držali u rukama Batinićev rukopis. Ovakva praksa je neprofesionalna i nekolegijalna. Dokaz da Dimitrijević i Dević nisu koristili navedeni arhivski izvor jeste signatura koju su prepisali iz Đikićeve knjige, ali ne iz štampane knjige već iz njenog elektronskog izdanja s mrežne stranice znaci.net budući da u elektronskom izdanju nije točno naveden broj kutije (zbog lošeg optičkog prepoznavanja znakova, OCR) – „k. 1151/11”. Da su Dimitrijević i Dević zaista koristili ovaj dokument znali bi da broj kutije u kome je pohranjen dokument glasi: k. 1151/II.

Ali i pored svega toga, radilo se o izuzetno snažnim formacijama, koje je, kako smo već naveli, partizanska strana početkom maja procenjivala na 15 000 ljudi. Verovatno je ta cifra donekle uvećana (možda i dvostruko).⁶⁴⁷

Navedena procjena o broju pripadnika JVuO 7. svibnja 1945. (navodno 15 000) predstavlja proizvoljnu procjenu Osmana Đikića. Ta procjena ne može se okarakterizirati formulacijom „partizanski izvori”, pogotovo jer dokumenti Operativnog štaba grupe brigada JA (kako je ova grupacija zapravo nazivana) navode prilično drugačiju procjenu jačine četničkih snaga u tom razdoblju. Nije jasno što Dimitrijević i Dević podrazumijevaju pod sintagmom „donekle uvećana”. Ta sintagma nije adekvatna ako je broj od 15 000 dvostruko uvećan u odnosu na realan broj snaga JVuO. Ta, duplo manja procjena je sasvim realna, budući da partizanski izvori, kao što sam eksplicirao, navode da je glavnina Mihailovićevih snaga u drugoj polovici travnja 1945. imala između 7 000 i 8 000 pripadnika, ali te brojke podrazumijevaju i 1 200 bosanskih četnika koji su se odvojili od glavnine krajem travnja i koji nisu sudjelovali u maršu kroz srednju Bosnu.

Međutim, pred kraj knjige, autori zapadaju u još jednu kontradikciju kada govore o brojnosti snaga JVuO krajem travnja 1945., na putu za Zelengoru.

U našim ranijim radovima o Ravnogorskom pokretu, mi smo prihvatili podatak o ubijenih 9 235 lica, jer je ta brojka, sa prethodnim gubicima u toku pokreta od zone oko Mladikovine pa do prelaska komunikacije Konjic–Sarajevo, kao i onima koji su uspjeli da se spasu i ostanu još neko vreme u ilegali, mogla da odgovara brojnosti snaga glavnine JVuO koje su sa Vučijaka krenule u poslednji marš ka Srbiji.⁶⁴⁸

Citirana rečenica je vrlo konfuzna. Nije do kraja jasno kako se broj od 9 235 ubijenih odnosi i na one koji su preživjeli, a također nije jasno kako se ova brojka odnosi i na gubitke kod Mladikovina od 27. travnja 1945. kada se broj od 9 235 odnosi na razdoblje od 29. travnja do 17. svibnja 1945. Broj od 9 235 navodnih gubitaka JVuO navodi se u izvještaju štaba 3. (bosanskog) korpusa Generalštabu JA od 17. svibnja 1945., u kome se navodi da je od strane snaga pod komandom korpusa, od 29. travnja do 17. svibnja 1945., „ubijeno – zarobljeno – uništeno 9 235 četnika”.⁶⁴⁹ Navedena brojka stradalih i zarobljenih četnika nesumnjivo je uvećana jer se oslanja na uvećane podatke o protivničkim gubicima u izvještajima štabova brigada koje su sudjelovale u borbama protiv četničke glavnine. Da je zaista riječ o uvećanoj brojci govori broj zaplijenjenog osobnog naoružanja koji se navodi u izvještaju: „preko 4 500 pušaka i 359 mitraljeza”. U svakom slučaju, iz navedenog Dimitrijevićevog i Devićevog citata može se za-

⁶⁴⁷ DIMITRIJEVIĆ, DEVIĆ, *Bosanska golgota. Slom snaga JVuO u Bosni 1945. godine*, n. dj., str. 532.

⁶⁴⁸ DIMITRIJEVIĆ, DEVIĆ, *Bosanska golgota. Slom snaga JVuO u Bosni 1945. godine*, n. dj., str. 532.

⁶⁴⁹ *Zbornik NOR-a, IV/34, Beograd, 1974.*, str. 446.

ključiti da oni smatraju da je jačina snaga JVuO okupljena oko Vrhovne komande na Vučjaku iznosila preko 9 000 boraca, što je proizvoljna teza koju osporavaju izvori koje sam prethodno naveo.

U zapovijesti Operativnog štaba grupe brigade JA štabovima potčinjenih brigada JA od 8. svibnja 1945., za gonjenje grupacije JVuO koja se tada nalazila na planini Bjelašnici, navodi se da snage JVuO broje „5 000–6 000 boraca vrlo zamorenih, demoralisanih, oskudnih municijom”.⁶⁵⁰ Dimitrijević i Dević, u svojoj *copy-paste* maniri, prenose skoro čitavu zapovijest Operativnog štaba, ali ignoriraju navedenu procjenu jačine četničkih snaga. U zapovijesti štaba 12. hercegovačke brigade štabovima potčinjenih bataljona, nastaloj istog dana, navodi se sljedeće: „Neprijateljske četničke bande 5 000 do 6 000 prešle su komunikaciju Konjic–Sarajevo i sada se nalaze na prostoru Umoljani – Čuhovići – Slatine – Zelene njive – Golo brdo.”⁶⁵¹ Ovaj izvor je najrelevantniji kada je riječ o procjeni broja snaga JVuO u odnosu na ostale izvore JA jer se štab 12. hercegovačke brigade nalazio na terenu na kome su vođene borbe, što se izričito navodi u zapovijesti. Osman Đikić, autor monografije o 12. hercegovačkoj brigadi JA nije koristio ovaj podatak iako je riječ o neizostavnom izvoru kada govorimo o jačini snaga JVuO u tom trenutku. U radiogramu koji je 12. svibnja primio štab 5. korpusa JA od štaba 18. srednjobosanske brigade 53. srednjobosanske divizije JA, s terena na kome su se vodile borbe s glavninom četničkih snaga, navodi se da su snage JVuO 7. svibnja brojale „oko 5 000 boraca, a ostalo je bez oružja sa konjima”.⁶⁵² Štab 18. srednjobosanske brigade se sve vrijeme boravka u srednjoj Bosni i borbi s četnicima nalazio na terenu na kome u vođeni sukobi i imao je neposredan uvid u stanje u protivničkim redovima zahvaljujući ispitivanju zarobljenika. U zapovijesti štaba 38. istočnobosanske divizije JA od 11. svibnja 1945. navodi se da je „nakon višednevnih borbi četnička grupa koja je brojala oko 10 000 ljudi spala na 5 000.”⁶⁵³ Ovaj izvor na najjasniji način pokazuje da su partizanski štabovi bili svjesni velikih gubitaka JVuO na maršu kroz srednju Bosnu početkom svibnja 1945., usprkos tome što izvor navodi uveličan broj (10 000) četnika uoči proboja. U izvještaju štaba 37. sandžačke divizije JA od 28. svibnja 1945. o učešću jedinica pod komandom štaba u borbama protiv JVuO svibnja 1945. navodi se da su snage pod komandom Draže Mihailovića koje su nastupile od Fojnice prema Kalinoviku brojale „više od 6 000 boraca”.⁶⁵⁴

⁶⁵⁰ VAS, NOVJ, k. 1423, f. 6, d. 29, Zapovijest Operativnog štaba grupe brigada JA, 8. 5. 1945. Ovaj dokument je objavljen 1974: *Zbornik NOR-a, IV/34*, Beograd, 1974., 865. U svom istraživanju sam koristio original.

⁶⁵¹ VAS, NOVJ, k. 1151/II, f. 9, d. 29, Zapovijest štaba 12. hercegovačke brigade JA, 8. 5. 1945.

⁶⁵² VAS, NOVJ, k. 462A, f. 4, d. 4/80, Knjiga radiograma 5. (krajšskog) korpusa JA.

⁶⁵³ *Zbornik NOR-a, IV/34*, Beograd, 1974., str. 881.

⁶⁵⁴ VAS, NOVJ, k. 1254, k. 3, d. 6, Izvještaj štaba 37. sandžačke divizije JA, 28. 5. 1945. Ovaj dokument je objavljen također 1974., *Zbornik NOR-a, IV/34*, Beograd, 1974., 942.

Navedene procjene su poznate Dimitrijeviću i Deviću jer su koristili moju knjigu u kojoj sam naveo svih pet procjena brojnog stanja JVuO između 7. i 12. svibnja 1945. Tri od pet izvora koje sam koristio objavljena su još 1974., dok su dva izvora prvi put korištena u mojoj knjizi. Dimitrijević i Dević su svjesno i namjerno ignorirali navedene procjene. Međutim, postoje još najmanje dva izvora koja demantiraju Dimitrijevićevu i Devićevu procjenu, a koji idu u prilog mojoj tezi. Ta dva izvora nisam koristio u mojoj knjizi i ovdje ih navodim prvi put. Štab 5. (krajiskog) korpusa JA 5. svibnja 1945. poslao je radiogram štabu 3. (bosanskog) korpusa JA u kome navodi da snage generala Mihailovića broje 5 000 boraca.⁶⁵⁵ U operacijskom dnevniku 12. hercegovačke brigade za razdoblje od 2. do 6. svibnja 1945. navodi se da snage JVuO broje 5 000 do 6 000 boraca.⁶⁵⁶ Nemoguće je racionalizirati tezu da su štabovi korpusa, divizija i brigada JA smišljeno umanjivali brojnost snaga JVuO u navedenom razdoblju, s obzirom na to da nisu imali nikakav interes da to čine. Zapravo, može se reći da su imali interes da navode uvećane brojke protivničkih snaga jer bi to podrazumijevalo dobijanje pojačanja na terenu, ali nema dokaza da su to zaista činili niti je takva jedna pretpostavka utemeljena.

Realno je pretpostaviti, na osnovi prethodno citiranih dokumenata, da je na područje Bjelašnice 8. svibnja stupilo između 5 500 i 6 000 četnika, što znači da na području Zelengore i Sutjeske, gdje su se narednih dana našle ove snage, nije moglo stradati 9 300 četnika, kako je navođeno u revizionističkoj historiografiji,⁶⁵⁷ pogotovo ako znamo da nisu svi oni poginuli u borbi ili strijeljani nakon zarobljavanja jer je jedan dio preživio zarobljavanje, a manji dio je uspio izbjeći uništenje i zarobljavanje. Osim toga, nisu svi četnici koji su se probili istočno od Bradine dospjeli do Zelengore i Sutjeske, budući da se oko jedne trećine snaga odvojilo uoči marša glavnine prema Zelengori i odstupilo u pravcu sjeveroistoka, ka Jahorini, o čemu će biti više riječi u nastavku.

Snage generala Mihailovića u jutarnjim satima 7. svibnja 1945. probile su partizanske utvrđene pozicije na pruži Konjic – Sarajevo. Snage JVuO i dalje su nastupale u tri kolone. Desna kolona, pod zapovjedništvom pukovnika Dragutina Keserovića (Rasinsko-toplička grupa korpusa te Avalski korpus) probila se preko željezničke pruge kod Dragočaja čime je otvorila put srednjoj koloni u čijem sastavu se nalazila i Vrhovna komanda JVuO. Srednju kolonu su činili Grupa korpusa Gorske garde, ostaci korpusa iz jugozapadne Srbije te Šumadijski korpus. Zapovjednik ove kolone bio je potpukovnik Nikola Kalabić. Lijeva kolona, pod komandom potpukovnika Dragoslava Račića (Cersko-majevička grupa korpusa i ostaci korpusa s područja sjeverozapadne Srbije), probila se preko pruge kod Bradine.

⁶⁵⁵ VAS, NOVJ, k. 462A, f. 4, d. 4/79, Knjiga radiograma 5. (krajiskog) korpu JA.

⁶⁵⁶ VAS, NOVJ, k. 1151/II, f. 10, d. 9, Operacijski dnevnik 12. hercegovačke brigade JA od 1. 5. 1944. do 23. 5. 1945.

⁶⁵⁷ RADANOVIĆ, *Kazna i zločin. Snage kolaboracije u Srbiji: odgovornost za ratne zločine (1941–1944) i vojni gubici (1944–1945)*, n. dj., str. 441–447.

Na utvrđenim pozicijama u nekadašnjim talijanskim bunkerima na širem području Bradine i Ivan-sedla bilo je stacionirano nekoliko partizanskih jedinica: sva četiri bataljona 17. majevičke brigade, jedan bataljon 12. hercegovačke brigade te jedan bataljon 1. bosanske (krajiške) brigade KNOJ (vjerojatno i dio hercegovačke brigade KNOJ). Prema dokumentima štaba 17. majevičke brigade, borci pod njegovom komandom su četnicima 7. svibnja nanijeli gubitke od 88 poginulih i 28 zarobljenih, uz vlastite gubitke od pet poginulih i 11 ranjenih.⁶⁵⁸ Prema podacima Vlade Kecmana, oficira 1. bosanske (krajiške) brigade KNOJ, prvog dana borbi kod Bradine brigada je nanijela četnicima gubitke od 44 ubijena i 170 zarobljenih. Gubitci bataljona bili su šest poginulih, devet nestalih i sedam ranjenih. Sutradan je bataljon zarobio „jednu četu od 65 četnika i dva podoficira”.⁶⁵⁹ Navedeni protivnički gubitci su svakako uveličani, vjerojatno dva do tri puta, ali svjedoče o ozbiljnim gubicima protivnika. Na osnovi zbirnih podataka u dokumentima 12. hercegovačke brigade nije moguće ustanoviti koliko je jedan njen bataljon koji je bio angažiran kod Bradine nanio gubitaka protivnicima budući da ovi podatci obuhvaćaju višednevna razdoblja i odnose se na sva četiri bataljona.

U gonjenju grupacije JVuO iz pravca srednje Bosne prema Ivan planini kretale su se dvije brigade 53. srednjobosanske divizije JA: 18. srednjobosanska i 19. krajiška brigada. Ove brigade su sustigle četničke zaštitnice kod Ivan-sedla nakon čega su ih napale „s leđa”. Prema dokumentima 18. srednjobosanske brigade, ta jedinica je u borbama 7. svibnja četnicima nanijela gubitke od 66 poginulih, pri čemu su pripadnici brigade zaplijenili 41 dugu cijev.⁶⁶⁰ Dokumenti 19. krajiške brigade navode da je brigada u četvorosatnoj borbi na Bradini četnicima nanijela gubitke od 300 poginulih i 21 zarobljenog. Broj poginulih četnika je svakako uveličan, možda i trostruko. Isti izvor navodi da su pripadnici brigade u borbama kod Bradine zaplijenili 75 dugih cijevi.⁶⁶¹ Ovaj broj se može smatrati najnižim brojem poginulih i zarobljenih četnika od strane 19. krajiške brigade. Logično je pretpostaviti da pripadnici brigade nisu plijenili sve puške na bojištu niti je kod svakog poginulog ili zarobljenog četnika nađena puška. U gonjenju četnika iz pravca Bitovnje prema Ivan-sedlu sudjelovala su i tri bataljona 12. hercegovačke brigade 29. hercegovačke divizije JA, ali je na osnovi dokumenata brigade nemoguće razlučiti koliko je brigada nanijela gubitaka protivniku 7. svibnja 1945. U jednom izvještaju navodi se da je 12. hercegovačka brigada od 2. do 8. svibnja četnicima nanijela gubitke od 215 poginulih i 11 zarobljenih. Nesumnjivo je da se četnički gubitci najvećim dijelom odnose na borbe 6. i 7.

⁶⁵⁸ VAS, NOVJ, k. 1259, k. 3, d. 31, Operacijski izvještaj štaba 17. majevičke brigade JA, 16. 5. 1945.

⁶⁵⁹ Vlado KECMAN, *Od Šesnaeste krajiške narodnooslobodilačke udarne brigade do Prve krajiške brigade Narodne odbrane*, Beograd, 2000., str. 305.

⁶⁶⁰ VUKOSAVLJEVIĆ, KARASIJEVIĆ, *Pedeset treća NOU srednjobosanska divizija*, n. dj., str. 183.

⁶⁶¹ VAS, NOVJ, k. 1423, f. 6, d. 32, Izvještaj štaba 19. krajiške brigade, 26. 5. 1945.

svibnja budući da je do 6. svibnja u borbama bio angažiran samo jedan bataljon.⁶⁶² Navedene brojke stradalih četnika svakako su uveličane jer isti izvor navodi da su u navedenom razdoblju pripadnici 12. hercegovačke brigade od četnika zaplijenili 35 dugih cijevi što predstavlja najniži broj stradalih četnika. Realan broj stradalih četnika je svakako nešto veći.

Jozo Oroz, seljak iz Djedovog Dola kod Kreševa, koga su četnici natjerali da im bude putovođa, u svjedočenju zabilježenom neposredno nakon rata tvrdio je da je vidio kako je „mnogo četnika poginulo u borbi u Bradini”. Prema njegovom svjedočenju, snage JVuO tokom cijelog marša od Bradine do Homoljana, odnosno od 7. do 10. svibnja, nisu prolazile kroz naseljena mjesta.⁶⁶³

Milovan Popović, svećenik Avalskog korpusa JVuO, u bilješci pisanoj 25. srpnja 1945., kao očevidac svjedoči da su snage Avalskog korpusa pretrpjele znatne gubitke prilikom proboja kod Ivan planine.

*Posle razbijanja Dražinih jedinica na Ivan planini mi se povlačimo što se brže može. Od [Avalskog] korpusa nije ostala jedna trećina. Nema se vremena ni za sahrane mrtvacu, a partizani nas jure. Naše vođe su već pogubile pamet. Nemaju poverenja jedan u drugoga, ide svaki za svoj račun.*⁶⁶⁴

Gubitke JVuO kod Dragočaja i Ivan-sedla, najposlije, spominje i major Aleksandar Milošević, zapovjednik dijela srednje kolone JVuO. On spominje isključivo gubitke desne kolone. Kada govori o proboju srednje kolone, ne navodi gubitke iako navodi određene poteškoće prilikom proboja. Ovo je kontradiktorno budući da je nemoguće da srednja kolona prilikom višesatnih borbi nije imala gubitaka.

*U tom predelu, desna Keserovićeva kolona već je bila ukopčana u jaku borbu. Požeška brigada majora Miloša Markovića, kao prethodnica kolone, beše zašla među bunkere na pruži, u kojima su bili komunisti. Major Miloš Marković, sa nešto ljudstva svoje brigade, pao im je u ruke u toj borbi.*⁶⁶⁵

Major Marković nije likvidiran nakon zarobljavanja već je sproveden u zatvor u Užice, odakle je kasnije pobjegao. Indikativno je da ni ovdje major Milošević ne navodi poginule

⁶⁶² VAS, NOVJ, k. 1151/II, f. 10, d. 2, Izvještaj štaba 12. hercegovačke brigade štabu Bosanskohercegovačke divizije Narodne odbrane, 8. 5. 1945; VA, NOVJ, k. 1151/II, f. 10, d. 9, Operacijski dnevnik 12. hercegovačke brigade JA od 1. 5. 1944. do 23. 5. 1945.

⁶⁶³ AJ, fond 110, DKRZ, k. 365, s. 136, Zapisnik sastavljen 20. 6. 1945. pred Zemaljskom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Fojnici, Izjava Joze Oroza iz Djedovog Dola.

⁶⁶⁴ Dragoslav DIMITRIJEVIĆ, *Gde je moja mama? Prilozi za istoriju Avalskog korpusa JVuO*, Vedes, Beograd, 2009, str. 431.

⁶⁶⁵ MILOŠEVIĆ, *Srpska priča. Sećanja iz rata i revolucije 1941–1945.*, n. dj., str. 296.

pripadnike JVuO već isključivo zarobljene, što je nonsens. Nemoguće je povjerovati da je desna kolona imala više zarobljenih nego poginulih pripadnika. Uostalom, major Marković i dio njegovog ljudstva nisu se samovoljno predali već su se na taj korak odlučili zbog bezizlazne situacije u koju su zapali. Požeška brigada (ostatak nekadašnjeg Požeškog korpusa JVuO) bila je prethodnica prilikom proboja desne kolone JVuO kod Dragočaja. Dakle, njih nisu zarobile tri brigade koje su ih gonile, već brigade i bataljoni utvrđeni u bunkerima na pruži. Podatak o zarobljavanju majora Markovića i njegovog ljudstva potvrđuje partizanske izvore koji govore da su 17. majevička brigada JA i 1. bosanska (krajiška) brigada KNOJ 7. svibnja imale uspjeha u zarobljavanju protivnika.

Očigledno je da su partizanski štabovi zamislili da jedinice JA stacionirane na širem području Ivan-sedla zaustave prodor JVuO, te da tri brigade JA koje su četnicima bile „za petama” izvrše opkoljavanje protivnika. Međutim, ovo je bila kriva procjena jer su četnici nakon višesatne borbe uspjeli probiti partizansku utvrđenu liniju kod Ivan-sedla i umaći prema Bjelašnici.

Tijekom naredna dva dana, 8. – 9. svibnja, snage JVuO su prešle put od Ivan planine do sela Odžaka. Taj put je išao južnim obroncima planine Bjelašnice, zaobišao je nepristupačni kanjon Rakitnice da bi preko istočnih i južnih obronaka planine Visočice došao do sela Odžaka, u čijoj blizini su zanoćile srednja i desna kolona, kako navodi major Milošević.⁶⁶⁶ Milošević ne spominje gdje je zanoćila lijeva kolona. Dvodnevni marš od Ivan planine, preko Visočice do Odžaka po dužini je približan putu od planine Kruščice do Ivan planine koji su snage JVuO savladale za nešto više od pet dana. Ipak, i na ovom dijelu marša snage JVuO trpjele su gubitke, mada manje nego prethodnih ili narednih dana. Najmanje gubitaka i ometanja u maršu četnici su imali 8. svibnja.

Narednog dana, 9. svibnja, otpočeo je opći napad snaga pod komandom 5. (bosanskog) korpusa JA koje su se prethodnog dana razmjestile na pravcu prodora snaga JVuO. Sve tri jedinice 38. istočnobosanske divizije (17. majevička, 18. hrvatska i 21. tuzlanska brigada) prebačene su kamionima iz Sarajeva i raspoređene jugoistočno od Trnova. Južno od planine Treskavice raspoređena je 3. sandžačka brigada 37. sandžačke divizije. Snage 19. krajiške brigade 53. srednjobosanske divizije i 3. bosanska brigada KNOJ krenule su s Ivan planine sa zadatkom da sustignu snage JVuO.⁶⁶⁷ Osamnaesta srednjobosanska brigada, koja je imala najviše uspjeha u borbama s JVuO u prethodna dva tjedna, nije više sudjelovala u operaciji. Cilj operacije JA bio je opkoljavanje i uništavanje protivnika. Istovremeno, protiv snaga JVuO od 8. svibnja intenzivirano je djelovanje Vazduhoplovstva JA, odnosno aviona 421. vazduhoplovnog puka

⁶⁶⁶ MILOŠEVIĆ, *Srpska priča. Sećanja iz rata i revolucije 1941–1945.*, n. dj., str. 298.

⁶⁶⁷ *Zbornik NOR-a*, IV/34, Beograd, 1974., str. 896., Izvještaj štaba 3. korpusa od 17. 5. 1945. Generalštabu JA.

i Komande aerodroma Mostar. Četničke kolone su narednih dana intenzivno nadlijetane i napadane od strane partizanske avijacije.⁶⁶⁸

Prvobitna namjera neprijatelja bila je sa glavninom snaga probiti se preko Trnova na Go-ražde, a odatle u Sandžak. U susretnoj borbi jedinice 38. divizije razbile su neprijateljsku prethodnicu jačine oko 2 000 ljudi i odbacile glavninu neprijatelja na Rakitnicu – Tušila, gdje su ih sačekale jedinice N.[arodne] O.[dbrane] i [19. krajiška] brigada 53. divizije. Nepri-jatelj je bio dezorganizovan udarom naših jedinica i vrlo uspješnim tučenjem naše avijacije i u neredu se povlačio u pravcu rijeke Ljute i Odžaka. Uslijed vrlo teškog terena nije uspio da se u toku 9. [ovog] mjeseca prebaci preko rijeke Ljute gdje su ga sačekale jedinice jedne [3.] sandžačke brigade i u neredu se povlačio prema jugu. Obruč naših jedinica sve više je stezao i u kanjonu rijeke Ljute i Neretve (zapravo, Jezerice, nap. aut.) neprijatelj je doživio potpuni poraz.⁶⁶⁹

U istom izvještaju navode se vrlo uvećane brojke gubitaka JVuO 9. i 10. svibnja 1945. Navodno je na poprištu palo 3 200 četnika. U svakom slučaju, četnički gubitci su bili znatni. Major Milošević ne navodi gubitke za 9. svibnja, što je još jedan dokaz nedovoljne pouzdanosti njegovih memoara. Glavne borbe vođene su 10. svibnja na obodu kanjona rijeka Ljute i Jeze-ricе, između planina Visočice i Treskavice.

Prema podatcima štaba 19. krajiške brigade, ta jedinica je četnicima 9. svibnja nanijela gu-bitke od 72 poginula i 46 zarobljenih, pri čemu su zaplijenjene 54 duge cijevi. Narednog dana ista brigada je četnicima nanijela gubitke od navodno 468 poginulih i 291 zarobljenog uz 453 komada osobnog naoružanja. Dakle, ova brigada je četnicima 9. i 10. svibnja nanijela gubitke od najmanje 507 poginulih i zarobljenih.⁶⁷⁰ Prema istom izvoru, u kanjonu rijeke Ljute utopilo se navodno 150 četnika. Major Milošević ilustrativno opisuje bilans prijelaza kanjona Jezerice:

Ali, Jezerica osta grobnica mnogih i mnogo čega. Samo jedan neodmeren korak, skliznuće, odvaljen kamičak ili iščupana kržljava biljka, značili su pad u provaliju i groznu smrt. Sve teške bacače i automate, radio-stanice i svu drugu spremu, progutala je bujica zanavek. A jadni konji, isuviše već naviknuti da svuda naiđu, ostali su svi do jednog tu.⁶⁷¹

Prema dokumentima 21. tuzlanske brigade, 9. svibnja „neprijatelj je imao 30 izbačenih iz stroja što zarobljenih što pobijenih u borbi“, bez navođenja podataka o zaplijenjenom oružju. Narednog dana brigada je vodila borbu s četnicima na obodu kanjona rijeke Jezerice.

⁶⁶⁸ Zbornik NOR-a, X/2, Beograd, 1967., str. 714–719: Izvještaj komande aerodroma Mostar od 2. 7. 1945. štabu Vazduhoplovstva JA.

⁶⁶⁹ Zbornik NOR-a, IV/34, Beograd, 1974., str. 896., Izvještaj štaba 3. korpusa od 17. 5. 1945. Generalštabu JA.

⁶⁷⁰ VAS, NOVJ, k. 1423, f. 6, d. 32, Izvještaj štaba 19. krajiške brigade, 26. 5. 1945.

⁶⁷¹ MILOŠEVIĆ, *Srpska priča. Sećanja iz rata i revolucije 1941–1945.*, n. dj., str. 301.

Tu je neprijatelj bio uklješten sa svih strana od naših jedinica pokušao je mnogim pravcima da se probije. Borba odpočinje u 16 časova i traje do 11. 5. ujutro. U prvim satima borbe neprijatelj je pružao neobično žilav otpor i nekoliko puta je povraćao izgubljene tačke vršeći kontranapade. A to je sve činio zato što je sva ta grupacija bila sabijena na vrlo uzak prostor i uobručena.

Glavnina snaga JVuO uspjela se probiti iz obruča u blizini ušća Jezerice u Neretvu, prema selu Oblju koje su zauzele Mihailovićeve snage, potisnuvši privremeno dijelove 3. sandžačke brigade JA. Zahvaljujući velikim gubitcima 10. svibnja na prostoru između Visočice i Treskavice „neprijatelj nije više vršio koncentrisan manevar nego se razdvajao u više kolona koje su u paničnom bjekstvu kretale bez cilja i bez ikakve komande”, navodi se u bojnoj relaciji 21. tuzlanske brigade. Prema dokumentima 21. tuzlanske brigade, četnici su toga dana u sukobu s tom jedinicom imali „250 u borbi uništenih” i 350 zarobljenih. Ova procjena je svakako uveličana. Isti izvor navodi da je brigada zaplijenila 229 dugih cijevi i sedam minobacača.⁶⁷²

Nakon prelaska kanjona Jezerice i zauzimanja Oblja, snage JVuO podijelile su se na dva dijela. To se dogodilo najvjerojatnije u večernjim satima 10. svibnja. Prema podacima iz „Dnevnika Cerskog korpusa”, do podjele četničke grupacije na dva dijela došlo je 10. svibnja:

10. 5. Danas su se sastale sve naše kolone više reke Obalj – Neretva... Trebalo je preći Neretvu (zapravo, Jezericu, nap. aut.) i put Mostar – Kalinovik. Veće komunističke snage su nas napale sa svih strana. Naše boračke jedinice udarile su napred u pravcu kretanja i razbile komunu. Na ovom neprolaznom mestu i brzoj Neretvi izgubili smo dosta ljudi... Od Neretve Vrhovna komanda, Keserović i Neškova (Neško Nedić, nap. aut.) kolona prešli su u oblast Foče, a Šef (Dragoslav Račić, nap. aut.) sa svojim snagama u oblast Prače. Dakle, tako su se danas ove kolone rastale i ovako je otišao svako u svom pravcu za Srbiju.⁶⁷³

Glavna četnička kolona, na čelu s generalima Mihailovićem i Trifunovićem, pukovnikom Keserovićem i potpukovnikom Kalabićem, zaputila se ka Leliji i Zelengori, u pokušaju da ovlada područjem Sutjeske odakle je planirano prebacivanje preko Drine, dok se druga i nešto manja kolona na čelu s potpukovnikom Račićem i majorom Stevanom Damjanovićem (koji je predvodio četnika s Majevice i iz Bosanske Posavine), s terena Kalinovika zaputila u pravcu sela Mazline, odakle je prešla planinu Jahorinu i spustila se u dolinu Prače, prešavši cestu Goražde – Sarajevo kod Podgraba i Prače uz konstantno osipanje i gubitke, da bi se u drugoj polovini svibnja prebacila ka području Žepe i Osata. Račićeva kolona je izbjegla da tijekom svibnja bude desetkovana kao glavna četnička kolona, ali je bila prinuđena raspasti

⁶⁷² VAS, NOVJ, k. 1254, f. 10, d. 16, Bojna relacija 21. tuzlanske brigade od 6. 5. do 5. 6. 1945.

⁶⁷³ VAS, ČA, k. 78, f. 5, d. 48, Dnevnik Cerskog korpusa JVuO, 1945.; RADANOVIĆ, n. dj., str. 453.

se na manje dijelove koji su tijekom druge polovine svibnja i narednih mjeseci neutralizirani i zarobljavani dok su se manje grupe uspjele prebaciti u Srbiju. Na osnovi dostupnih izvora nije moguće dati odgovor na pitanje je li odvajanje Račićeve kolone bilo rezultat dogovora s Vrhovnom komandom JVuO ili Račićeva samovoljna odluka.⁶⁷⁴ Dimitrijević i Dević griješe kada navode da se Račićeva kolona odvojila od glavnine JVuO 12. svibnja.⁶⁷⁵

Postavlja se pitanje brojnosti Račićeve kolone, odnosno koliko četnika se 10. na 11. svibnja odvojilo od glavnine JVuO. Ovo je važno pitanje budući da Račićeve snage koje su se odvojile kod Oblja ne mogu biti uvrštene u gubitke JVuO na Zelengori i Sutjesci od 12. do 15. svibnja 1945., ako govorimo o stereotipiziranom revizionističkom narativu koji Zelengoru i Sutjesku centrira kao mjesta konačne tragedije antikomunista Srbije. Prema dokumentima 21. tuzlanske brigade JA, koja je 12. svibnja 1945. bila razmještena na području kroz koje se probijala Račićeva kolona (sjeverno od Miljevine), brojnost te kolone iznosila je „oko 1 500 vojnika”. Izvor navodi da je brigada Račićevoj koloni nanijela gubitke od „250 što zarobljenih i uništenih”. Navedeni broj je uvećan budući da se u izvoru navodi podatak o 103 zaplijenjene duge cijevi tijekom navedene borbe. Narednog dana, 13. svibnja, brigada je u gonjenju Račićeve kolone protivniku nanijela gubitke od „što zarobljenih i uništenih 150 bandita”. I ovaj broj je uvećan jer izvor navodi podatak o samo 17 zaplijenjenih dugih cijevi.⁶⁷⁶ Dakle, 12. i 13. svibnja pripadnici 21. tuzlanske brigade nanijeli su Račićevoj koloni gubitke od najmanje 120 poginulih ili zarobljenih. U dokumentu 37. sandžačke divizije JA od 15. svibnja navodi se sljedeće: „Jedna grupa sa Račićem i Lekom [Damjanovićem] do 400 ljudi uspjela je po dijelovima da se probije sjeverno od rijeke Prače u pravcu Rogatice.”⁶⁷⁷ Taj podatak odnosi se na stanje nakon što je Račićeva kolona 12. i 13. svibnja pretrpjela gubitke od najmanje 120 pripadnika. To nas navodi na zaključak da je Račićeva kolona imala između 520 i 1 500 pripadnika, što je dugačak raspon. Moguće je da se već u prva dva dana razdvojila na nekoliko manjih kolona te da citirani dokument 37. sandžačke divizije registrira samo dio prethodne Račićeve kolone..

Snage JVuO su tijekom prelaska Jezerice ostale bez zaliha municije, komore, teških minobacača i teških mitraljeza, saniteta, zaliha hrane te bez velikog broja vojnika. Glavna kolona JVuO, znatno prorijeđena prethodnih dana, našla se u bezizlaznoj situaciji nakon prelaska Jezerice, bez ikakvih šansi da prijeđe Drinu. Ova kolona, prema mojoj procjeni, brojala je između 3 000 i 3 500 pripadnika. Između 12. i 15. svibnja bila je opkoljena na planini Zelengori i u dolini rijeke Sutjeske i najvećim dijelom uništena u borbama. Dio zarobljenih četnika je

⁶⁷⁴ RADANOVIĆ, *Kazna i zločin. Snage kolaboracije u Srbiji: odgovornost za ratne zločine (1941–1944) i vojni gubici (1944–1945)*, n. dj., str. 453, 458–459.

⁶⁷⁵ DIMITRIJEVIĆ, DEVIĆ, *Bosanska golgota. Slom snaga JVuO u Bosni 1945. godine*, n.dj., str. 523.

⁶⁷⁶ VAS, NOVJ, k. 1254, f. 10, d. 16, Bojna relacija 21. tuzlanske brigade od 6. 5. do 5. 6. 1945.

⁶⁷⁷ *Zbornik NOR-a, IV/34*, Beograd, 1974., str. 892., Naređenje štaba 37. udarne divizije od 15. 5. 1945.

strijeljan dok je dio sproveden u zarobljeničke logore, gdje su oficiri strijeljani, a većina boraca pošteđena. Dostupni izvori ne daju odgovor na pitanje o tome koliki dio zarobljenika je strijeljan, a koliki je pošteđen strijeljanja. Likvidirano je najmanje nekoliko stotina zarobljenika. Dio četnika je uspio izbjeći uništenje i zarobljavanje na Zelengori i Sutjesci. Među njima su bili general Mihailović, pukovnik Keserović, potpukovnik Kalabić te više stotina boraca. Veći dio se do kraja 1945. uspio prebaciti u Srbiju, gdje je većina pohvatana. General Mihailović je uhvaćen u okolini Višegrada 1946.

Uništenje glavnine snaga JVuO na Zelengori i Sutjesci 12. – 15. svibnja 1945. nije tema ovog rada budući da intencija ovog rada podrazumijeva osporavanje teze povjesničara Bojana Dimitrijevića i Nemanje Devića o zanemarljivim gubitcima snaga JVuO u probouju kroz srednju Bosnu. U radu sam nastojao ukazati i na činjenicu da su snage JVuO pretrpjele velike gubitke i na maršu kroz jugoistočnu Bosnu od 8. do 11. svibnja kako bi se stekao što objektivniji uvid u realan broj četnika koji su 12. svibnja prispjeli na Zelengoru.

Poraz na Jezerici bio je krajnji moment za predaju Mihailovićevih snaga. Zapravo, taj moment je trebalo iskoristiti mnogo ranije. Umjesto da se suoči s činjenicom da je polaganje oružja jedini mogući način da sačuva živote većine njegovih vojnika, Mihailović je nametnuo maglovitu ideju, unaprijed osuđenu na propast, o prebacivaju u Srbiju i organiziranju antikomunističke gerile na području odakle je JVuO bila istisnuta u jesen 1944., naivno se uzdajući u intervenciju zapadnih sila u Jugoslaviji. Ovom neodgovornom odlukom Mihailović je propustio posljednju priliku uputiti izaslanike partizanskoj strani i dogovoriti predaju, pri čemu je mogućnost pošteđe života zarobljenih boraca (vjerojatno ne i većine oficira) bila daleko izglednija nego nakon poraza na Zelengori i Sutjesci. Umjesto kapitulacije kao jedine racionalne odluke, uslijedila je besmislena i pogibeljna anabaza planinama centralne i jugoistočne Bosne, odnosno put u propast.

IZVORI I LITERATURA

Arhivski izvori:

Vojni arhiv Ministarstva odbrane Republike Srbije (Beograd) – VAS

fond NOVJ

fond Četnička arhiva / JVuO

Arhiv Jugoslavije (Beograd) – AJ

fond Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača

Objavljeni izvori:

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, IV/34, 1974.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, XIV/4, Beograd, 1985.

Monografije i radovi:

17. *majevička brigada*, (ur. Zdravko Antonić), Univerzal, Tuzla, 1980.
- DIMITRIJEVIĆ, Bojan, DEVIĆ, Nemanja, *Bosanska golgota. Slom snaga JVuO u Bosni 1945. godine*, Svet knjige – Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2021.
- DIMITRIJEVIĆ, Dragoslav, „*Gde je moja mama?*” *Prilozi za istoriju Avalskog korpusa JVuO*, Vedes, Beograd, 2009.
- DOMAZET, Ivo, „*Sa Prvim bataljonom u borbama za oslobođenje Sarajeva*”, *18.hrvatska istočnobosanska narodnooslobodilačka udarna brigada*, (ur. Dževad Pašić), IGTR „Univerzal“ OOUR „Graficar”, Tuzla, 1988.
- ĐIKIĆ, Osman, *Dvanaesta hercegovačka NOU brigada*, Vojnoizdavački i novinski centar i Arhiv Hercegovine, Beograd, 1990.
- Fojnica kroz vijekove* (ur. Rešad Dizdarević, Milosav Popadić), Skupština opštine Fojnica – Savjet za pripremu i izdavanje „Monografije Fojnica” – Veselin Masleša, Fojnica–Sarajevo, 1987.
- HERLJEVIĆ, Franjo, „*Osamnaesta hrvatska brigada i vojno-političke prilike u vrijeme njenog osnivanja i političkog djelovanja*”, *18.hrvatska istočnobosanska narodnooslobodilačka udarna brigada*, (ur. Dževad Pašić), IGTR „Univerzal” – OOUR „Graficar”, Tuzla, 1988.
- KECMAN, Vlado, *Od Šesnaeste krajiške narodnooslobodilačke udarne brigade do Prve krajiške brigade Narodne odbrane*, Beograd, 2000.
- KOMNENOVIĆ, Danilo, KRESO, Muharem, *29. hercegovačka divizija*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1979.
- MIČIĆ, Milan, „*Oslobođenje Zvornika i borbe sa četnicima iz grupacije Draže Mihailovića*”, *21. tuzlanska istočnobosanska narodnooslobodilačka udarna brigada*, (ur. Stanoje Nikolić), Univerzal, Tuzla, 1988.
- MARKOVIĆ, Milisav, *Sa Dražom u pobedu ili smrt. Putevima Avalskog korpusa*, Poligraf, Toronto–Beograd, 2006.
- MILOŠEVIĆ, Aleksandar, *Srpska priča. Sećanja iz rata i revolucije 1941–1945.*, (pr. Nemanja Dević), Službeni glasnik, Beograd, 2018.
- RADANOVIĆ, Milan, *Kazna i zločin. Snage kolaboracije u Srbiji: odgovornost za ratne zločine (1941–1944) i vojni gubici (1944–1945)*, Rosa Luxemburg Stiftung, Beograd, 2015.
- RADANOVIĆ, Milan, 'Noć osvetljena lomačama sa kojih se dizao plamen do neba...' *Zločini JVuO nad muslimanskim stanovništvom u Pribojskom srezu februara 1943.*, *Da pravda ne utihne: spisak žrtava zločina nad Muslimanima na području sreza Priboj na Limu od 1941. do 1941. s posebnim naglaskom na 1943. godinu*, Sarajevo, 2019., 5-52.
- SAVIĆ, Božidar, *Ratne staze mobilisanog vojnika od 26. 8. 1944. do 6. 8. 1945. godine*, Književni klub „Glubočica”, Leskovac, 2005.

VUKOSAVLJEVIĆ, Mladen, KARASIJEVIĆ, Drago, *Pedeset treća NOU srednjobosanska divizija*, Zadrugar, Sarajevo, 1969.

VUKOTIĆ, Đorđe, „Na borbenim zadacima sa Četvrtim bataljonom”, *21. tuzlanska istočnobosanska narodnooslobodilačka udarna brigada*, (ur. Stanoje Nikolić), Odbor za Ediciju Dvadeset prve istočnobosanske (tuzlanske) brigade – Univerzal, Tuzla, 1988.

SUMMARY

Chetnik anabasis: the march of the Yugoslav army of the fatherland from Vlašić to Zelengora, April 30 – May 11, 1945.

Abstract: The article argues with individual conclusions and assertions of historians Bojan Dimitrijević and Nemanja Dević about the number of members of the Yugoslav army of the fatherland and the losses of the forces of the Yugoslav army of the fatherland in the battles against the Yugoslav army in central and southeastern Bosnia, from April 30 to May 11, 1945, shortly before the battle between Chetniks and Partisans on Zelengora from May 12 to 15 of the same year. Based on archival sources, the author claims that the forces of the Yugoslav army of the fatherland, shortly before the separation into two parts, on May 10, numbered between 5 500 and 6 000 members, and that on May 12, up to 3 500 Chetniks broke through to Zelengor. Also, the author points to the crimes of the Yugoslav army of the fatherland during the march through central Bosnia, which Dimitrijević and Dević avoid mentioning.

Keywords: Yugoslav army of the fatherland, Yugoslav army, Chetniks, partisans, Fojnica, war crimes, Draža Mihailović, Dragoslav Račić, Dragutin Ćurguz.